

AVRASYA’NIN DOĞAL GAZDAKİ UMUDU TÜRKİYE: CHIMAERA DOĞAL GAZ BORU HATTI PROJESİ¹

TÜRKİYE, THE NATURAL GAS HOPE OF EURASIA: THE CHIMAERA NATURAL
GAS PIPELINE PROJECT

Halil ÖNDER*
Nafiz MADEN**

Öz

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin enerji ihtiyacı, politikalarına yön verecek kadar önemlidir. Bu politikaların başında arz ve talep coğrafyaları için enerji arz güvenliği ön plana çıkmaktadır. Talep coğrafyası, kaynak ve kaynak coğrafyasını çeşitlendirerek; arz coğrafyası ise güzergâh ve talep coğrafyasını çeşitlendirerek enerji güvenliklerini garanti altına almak istemektedirler. Bu bağlamda Avrasya coğrafyası da bu mücadelenin en önemli merkezi haline gelmiştir. Gelişmiş ülkelerin enerjiye olan ihtiyacı, zengin Rusya, Hazar Bölgesi ve Orta Doğu ülkelerinin yer aldığı Avrasya coğrafyasını her daim mücadele merkezi haline getirmiştir. AB ülkeleri çevreye duyarlı enerji kaynaklarına yönelik politikalar hayata geçirmeye çalışırken doğal gaz yönünden zengin Rusya bağımlılığından hala kurtulamamıştır. AB ülkeleri zaman zaman Rusya’dan bağımsız projeler geliştirmeye çalışsa da yaptığı yanlış stratejiler ve Rusya’nın uyguladığı politikalar nedeniyle bunda pek başarılı olamamıştır.

Doğal gazda Rusya bağımlılığını azaltmak ve enerji güvenliğini sağlamak adına Türkiye’nin öncülüğünde Chimaera projesi tasarlanmıştır. Bu proje ile birlikte tüm paydaşlar ekonomik gelir elde etmenin yanında eğitim, kültür ve sosyal alanlarda da paydaş olabilme imkânlarına kavuşacaklardır. Türkiye adına en önemli kazanç enerjide merkez ülke konumunu daha da güçlendirmek olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Güvenliği, Doğal Gaz, Avrupa Birliği, Türkiye, Avrasya, Chimaera Projesi

Abstract

The energy needs of both developed and developing countries are important to shape energy policies. Energy supply security is at the forefront of these policies, particularly concerning supply and demand geographies. Demand regions seek to ensure their energy security by diversifying sources and supply geographies aim to guarantee their energy security by diversifying routes and demand geographies. In this context, the Eurasian region has become

Makale Gönderim Tarihi: 20.05.2024

Makale Kabul Tarihi: 11.02.2025

¹ Bu makale, Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Enerji Sistemleri Mühendisliği Ana Bilim Dalı’nda Prof. Dr. Nafiz MADEN danışmanlığında tamamlanan Avrasya Enerji Güvenliğinde ve Jeopolitiğinde Merkez Ülke Türkiye: Chimaera Doğal Gaz Boru Hattı Projesi adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Elektrik-Elektronik Yüksek Mühendisi, Trabzon İl Sağlık Müdürlüğü, teknik Hastane@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3199-6678

** Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, nmaden@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5201-850X.

the most important center of this struggle. The energy needs of developed countries have made the Eurasian region, which includes resource-rich Russia, the Caspian region, and Middle Eastern countries, a perpetual battleground. While EU countries attempt to implement policies towards environmentally friendly energy sources, they still cannot break free from dependence on gas-rich Russia. Although EU countries occasionally try to develop independent projects from Russia, they have not been very successful due to their flawed strategies and Russia's policies.

To reduce dependence on Russian gas and ensure energy security, the Chimaera project has been designed under the leadership of Türkiye. With this project, all stakeholders will have the opportunity to participate not only in economic gains but also in education, culture, and social areas. The most important gain for Türkiye will be to further strengthen its position as a central country in energy.

Keywords: Energy Security, Natural Gas, European Union, Türkiye, Eurasia, Chimaera Project

GİRİŞ

Türkiye coğrafi konumu itibariyle Avrasya coğrafyasında kilit bir önem taşımaktadır. Jeopolitik konumunun yanı sıra bölge ülkeleri ile kültürel, dini ve akrabalık bağları da güçlüdür. Bu bağlar bütünsel olarak ele alındığında neredeyse Avrasya coğrafyasının tamamıyla bir etkileşim kurulmuş olmaktadır. Coğrafi konumunun verdiği avantaj sayesinde hem ekonomik hem de siyasi saygınlık kazanmaktadır (Önder, 2022: 63).

Zbigniew Brzezinski 1997 yılında kaleme aldığı “*Büyük Satranç Tahtası*” kitabında dönemin koşullarına göre Türkiye’yi jeopolitik eksen ülke olarak tanımlamıştır (Brzezinski, 2019: 51). O tarihten günümüze kadar Türkiye çok büyük atılımlar gerçekleştirmiş ve kendine dünya arenasında önemli bir yer edinmiştir. Brzezinski, o tarihte Türkiye’yi sadece jeopolitik eksen ülke olarak belirtmekle kalmamış ilerleyen yılların jeopolitik oyuncu adayı olduğunu da vurgulamıştır (Brzezinski, 2019: 59). Türkiye üstlendiği bu rol sayesinde küresel ölçekte yaşanan politik olayların merkezinde yer almakta ve hatta bu politikalara şekil vermektedir (Önder, 2022: 63).

Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) Orta Doğu emelleri çerçevesinde başlatılan “*Arap Baharı*” devrim hareketi kanlı çatışmalara dönüşmüş ve neticesinde birçok hükümet devrilmiş, yerine yenileri gelmiştir. Bu hükümet değişiklikleri ne yazık ki demokratik yollarla değil kanla gerçekleşmiş ve birçok insan hayatını kaybetmiştir. Devrilmiş olan Beşşar Esad rejiminin iktidarı döneminde Türkiye sınırında kurulacak bir terör devleti ile Türkiye abluka altına alınmak istenmiştir. Bu aşamada bölge coğrafyasında etkin rol oynayan güçlü aktörler ile hem askeri hem de politik olarak karşı karşıya gelinmiştir. Bölgede yer alan birçok terör örgütü ise, Türkiye’nin bölgede uygulamak istediği politikaları engellemek istemişlerdir (Korgun, 2021: 9).

Arap Baharı’na Rusya Federasyonu’nun (Rusya) desteği ile direnebilen Suriye’de ise Muhalif Güçlerin Esad rejimini devirmesiyle birlikte çatışmalar nispeten durmuş sayılmaktadır. Henüz son durumu belli olmayan PKK/YPG terör örgütü ise, ABD seçimlerinin galibi ve yeni başkanı Donald Trump’ı heyecanla beklemekte ve onun desteğini alarak faaliyetlerine devam etme

arzusu içerisinde. Fakat Muhalif Güçlerin yönetimi devralmasıyla beraber yönetimin başına geçen Ahmed Eş-Şara Suriye topraklarında hiçbir terör unsuruna müsaade edilmeyeceğini açıklaması ve buna paralel olarak Türkiye'nin de aynı yönde açıklamalar yapması terör örgütünü endişeye sevk etmiştir. Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunmasında yeni yönetime her türlü desteği vereceğini ve kalkınmasında da Suriye Devletinin ve halkının yanında olacağını belirtmesi de Türkiye'nin bölgedeki gücünü pekiştirmektedir. Bölgede başat aktör rolünü etkin bir şekilde kullanma gayretinde olan Türkiye'nin özellikle Suriye politikasında attığı adımlar hem bölge coğrafyasının hem de bölgede emelleri olan ABD, Avrupa Birliği (AB) ve Rusya'nın oldukça dikkatini çekmiştir. Bölgedeki önemi ve gücü yükselerek artan bir Türkiye'nin Chimaera DGBH ve benzeri projeleri hayata geçirebilmesi adına bugün bölgede oynadığı ve üstlendiği tüm roller belirleyicilik ve sürdürülebilirlik noktasında kendisine yüksek bir dinamizm katacaktır.

Terör örgütlerinin varlığını en derinden hisseden Türkiye uyguladığı politikalar sayesinde hem terör örgütlerine geçit vermemiş hem de örgütleri tükenme noktasına getirmiştir. Çatışmalar nedeniyle göç etmek zorunda kalan Suriye halkına sınır kapılarını açan Türkiye, savaş mağdurlarının yanında yer alarak öteden beri gelen “*zalimin karşısında, mazlumun yanında*” töresine bağlılığını ispat etmiştir. Yaptığı bu politik faaliyetlerle sadece Suriye halkına sahip çıkmamış aynı zamanda ABD ve Rusya'nın Orta Doğu politikalarını gözden geçirmelerine yol açmıştır.

Suriye'de çatışmaların yaşandığı süreçte ortaya çıkan “*Mavi Vatan*” doktrini de Türkiye için kilit dinamiklerden birisi olmuştur. Akdeniz'de kıta sahanlığı ve Münhasır Ekonomik Bölge belirlenmesi çalışmalarında Libya ile 27.11.2019 tarihinde imzalanan “*Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması Anlaşması*” denizden sınır komşusu olduğunu deklare etmiş ve hızlıca doğal gaz arama faaliyetlerine başlamıştır. Fakat Türkiye'nin Akdeniz'deki haklarını kabul etmeyen Yunanistan, Mısır ve İsrail ile adeta soğuk savaşa girmiştir. Eş zamanlı olarak Libya içerisinde yaşanan savaşa da fiilen desteğini vermiştir. Türkiye'yi her manada köşeye sıkıştırmaya çalışan Yunanistan, Mısır ve İsrail yaptıkları her politik eylem neticesinde Türkiye'nin karşı hamlesiyle başarısız olmuştur.

Trans Anadolu Projesi (TANAP) doğal gaz boru hattı (DGBH) projesi Türkiye'nin Rusya ile karşı karşıya gelmeden tamamladığı projeler içerisinde ayrı bir yer edinmiştir. Ayrıca Karadeniz'de kendi MEB sahasında yaptığı doğal gaz keşfi de geleceğe ışık tutmakta ve Akdeniz'de yapılan çalışmalara ilham kaynağı olmaktadır (Önder, 2022: 64). Bunun yanı sıra Ukrayna-Rusya savaşından olumsuz etkilenen AB'nin doğal gaz tedarikinin çözüm merkezi de yine Türkiye olmuştur. Rusya devlet başkanı Vladimir Putin, halen devam etmekte olan Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle AB'nin doğal gaz ihtiyacının Türkiye üzerinden yapılabileceğini belirtmiştir. Rusya DGBH'nın yönünün Türkiye'ye çevrilmesinin ve AB ülkelerine dağıtımın Türkiye üzerinden yapılmasının hem talep hem de kaynak coğrafyası açısından en güvenilir yol olacağını belirtmiştir (www.trthaber.com, 2022; www.bbc.com, 2022a). Böylece, Türkiye yapılacak doğal gaz depolama tesisi ile ana dağıtım merkezi olacak ve AB doğal gaz borsasının Türkiye'nin eline geçmesine olanak sağlayacaktır.

Türkiye'ye farklı bir kazanım sağlayan savunma sanayisi girişimleri de büyük öneme haizdir. Kendi kendine yetebilen ülke profilini pekiştirmek adına birçok araç-gereç üretimini yerli ve milli imkânlarla gerçekleştiren Türkiye'nin ulaştığı bu başarılar dünya gündemindeki sıcak

yerini hala korumaktadır. Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan II. Karabağ savaşında bunun ne denli önemli bir adım olduğunu insansız hava araçlarının kabiliyetiyle göstermiştir (Önder, 2022: 63). Türkiye'nin üretmiş olduğu Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA)'nın ilk ihraç edildiği ülkelerden biri olan Ukrayna'nın Rusya ile yaşadığı savaşta SİHA'ların önemi ve başarısı görülmüştür (tr.euronews.com, 2022).

AB dâhil farklı coğrafyalardan birçok ülkenin arabulucu olma isteğine rağmen Ukrayna ve Rusya'nın sadece Türkiye'nin arabuluculuğunda mutabık kalması Türkiye'nin ne kadar dengeli ve başarılı bir dış politika izlediğini göstermektedir (Yumuşak, 2023: 179). Tüm insanlık için kritik değeri olan tahılın Ukrayna'dan dünyaya ulaşabilmesinin de önündeki engelleri yine Türkiye kaldırmıştır. Rusya ve Ukrayna'yı "*Tahıl Koridoru*" başlığı için aynı masada buluşturan Türkiye bu sorunu da diplomatik kabiliyeti ile neticelendirmiş ve dünya ülkelerinin birçoğunun rahat nefes almasını sağlamıştır.

Yaşanan bu gelişmeler ve sonuçları değerlendirildiğinde Türkiye'nin son yıllarda bölge coğrafyasında üstlendiği görevlerde hem gücünü göstermiş olduğunu hem de bölge politikasına yön verebilen bir kimlik kazandığını söylemek mümkündür.

1. CHIMAERA NEDİR VE NEDEN CHIMAERA?

Chimaera, Antalya'nın Kemer ilçesi sınırları içerisindeki Çıralı köyünde bulunan turistik ve tarihi önemi olan turistik bir yerdir. Tarihi Olimpos şehrine çok yakın bir konumu nedeniyle ilk olimpiyat ateşi burada yakılmıştır. Yunan mitolojisinde Likya kralı, Bellerophontes isimli bir gençten aslan başlı, keçi gövdeli, yılan kuyruklu ve ağızından alev saçan canavarı öldürmesini ister. Tanrı Zeus'un verdiği kanatlı atına (Pegasus) binen Bellerophontes bu canavarın yanına gider ve onunla dövüşür. Dövüş esnasında canavara öyle bir vurur ki, canavar yerin içine kadar gömülür ve yerin üzerinde kendisinden geriye sadece ağızındaki alevler kalır. İşte bu canavar Chimaera'dır (Duru, 1986). Rivayetler bu ateşin 2500 yıldır yandığını söylemektedir. Bu ateşten dolayı bu bölgeye "*Olimpos'ın sönmeyen ateşi*" ya da "*sönmeyen ateş*" denilmektedir. Çalışmanın ana amacı da önerilen DGBH projesinin gerçekleşmesi halinde hem kaynak coğrafyası hem de talep coğrafyası için kazanç sağlaması ve enerji jeopolitiği temelinde Avrasya coğrafyasında merkez ülke konumuna yükseltmesidir. Sönmeden yanmaya devam eden Chimaera, birleştirici ve bütünleştirici ruha sahip olabilecek kavramı bünyesinde barındıracaktır (Önder, 2022: 69).

Chimaera DGBH projesinin hayat bulması bu manada hem AB hem de Türkiye açısından çok parametrelili kazanç kapılarını aralayacaktır. Ekonomik getirisi yanında enerji arz ve talep güvenliğine de önemli katkılar sunacaktır. Hayata geçirilmek istenen bu DGBH projesiyle Türkiye, Avrasya coğrafyasında enerji alanında da kendini gösterecek ve merkez ülke olma yolunda sağlam ve kalıcı bir adım atmış olacaktır.

2. CHIMAERA DGBH PROJESİNİN PAYDAŞLARI

2.1. Chimaera DGBH Projesi Kaynak Ülkelerinin Katılım Kapasiteleri

Projenin temel amacı, arz coğrafyası ülkelerinden olabildiğince fazla katılımcı ile bu projeye hayat vermektir. Bu projede Nabucco veya Trans Hazar gibi büyük projelerin iptal olmasına neden olan benzer sorunların yaşamaması için gerekli önlemlerin alınmasına dikkat edilmelidir.

Avrasya coğrafyasında üretim yapan ülkelerin tamamını projeye katılımın çerçevesini belirleyecek unsurların başında gelen rezerv, üretim, tüketim ve ihracat miktarları göz önüne alındığında projeye dâhil etmek mümkün değildir (Önder, 2022: 69). Rezerv miktarı yüksek olmasına rağmen üretim miktarı az ya da tüketim miktarı yüksek olan bazı ülkelerin katılımlarının ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Örneğin; İran'ın rezervi yüksek olmasına rağmen tüketim miktarının ancak kendi ihtiyacını karşılaması ya da Türkmenistan'ın rezerv miktarına göre üretiminin çok düşük olması bu ülkelerin katılımlarını etkileyecek faktörlerdir.

Dünya doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %70'i Hazar ve Orta Doğu ülkelerine ait olduğu için (British Petrol (BP), 2023: 46-59) katılımdaki en büyük pay da bu coğrafya ülkelerine ait olacaktır. Diğer yandan özellikle Afrika ülkeleri son yıllarda artan sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ihracatı ile daha fazla ön planda olduğu için projenin bu doğrultuda şekillendirilmesi gerekecektir (Önder, 2022: 70). Yapılacak detaylı fizibilite çalışmaları sonucu mali açıdan boru hattı yapılması mümkün olmayan coğrafyaların LNG ile katılımı sağlanabilecektir.

Katılacak kaynak coğrafyası ülkelerinden Rusya hem rezerv hem de üretim miktarı yanında politik gücü nedeniyle en önemli role sahip olacaktır. Çünkü Nabucco gibi bir projenin hayata geçmemesinin en önemli nedenlerinden biri Rusya'nın politik ve stratejik hamleleridir (Tepealtı, 2009: 201-211). Diğer yandan Trans Hazar projesinde de Rusya'nın politik girişimleri Hazar coğrafyası üreticilerinin Avrupa'ya bağımsız olarak ulaşabilmesinin önünde bir engel olmuştur (İsmayilov ve Budak, 2014: 43-44). Rusya'nın bölge ülkelerinin etnik kimliğini ve Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü politik silah olarak kullanması bu projenin önündeki en önemli engeller olmuştur (Özcan, 2008: 97). Politik olarak Avrasya'da etkin bir role sahip olan Rusya'nın projeye baş aktör olarak katılımı projenin hayata geçmesinde önemli bir adım olacaktır.

Hazar bölgesinde önemli rezervlere sahip Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan'ın bu projeye katılımı da önemlidir. Özellikle Türkmenistan'ın Hazar coğrafyasında en büyük ikinci doğal gaz rezervine sahip olması (Bilgin, 2007: 47; BP, 2021: 34) ve bu projeye katılım payının ne derecede olacağı projeyi kapasite bakımından etkileyecek bir parametre olacaktır. Azerbaycan ise Hazar Denizi'nde yaptığı doğal gaz keşfi (Şah Deniz sahasında) ve bu keşfin akabinde Türkiye ile başarıyla tamamladığı TANAP DGBH ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Rezerv miktarı Rusya ve Türkmenistan ile boy ölçüşemeyecek boyutta olsa dahi böyle bir projede Azerbaycan'ın yer alması Türkiye açısından stratejik bir hamle olacaktır. Ayrıca dikkate alınacak bir diğer husus da Azerbaycan'ın hız kesmeden Hazar Denizi'nde doğal gaz arayışlarını sürdürmesi ve olası rezerv keşfi ile ilerleyen yıllar için de fayda sağlayabilecek olmasıdır. Kazakistan'ın yüzünü daha çok doğuya dönmüş ve Çin ile anlaşmalar yapmış olması beklentileri zora sokmasına rağmen bu projeye katılımı yine de önemlidir. Çünkü Türk Cumhuriyetlerinin varlığı Türkiye için her türlü gücün ötesinde manevi bir güç kaynağı olacaktır (Önder, 2022: 70).

Orta Doğu coğrafyasında en yüksek doğal gaz rezervine sahip İran ve Katar (Açıkel, 2011: 16; İncekara, 2017: 90-106) bu proje için diğer önemli ülkelerdir. İran'ın uzun yıllardır ambargolara maruz kalması yanında, Doğu Anadolu DGBH'nda Türkiye'ye gaz akışında zorluklar yaşatmasına rağmen bu projede yer alması kritik öneme sahiptir. Bu kritik önem sadece Türkiye ile arasındaki dini ve kültürel bağlardan değil aynı zamanda İran'ın bölgede etkin bir aktör olmasından da kaynaklanmaktadır (Önder, 2022: 70). Brzezinski'nin gelecekte Türkiye ile

jeopolitik oyuncu adayı olarak gördüğü diğerk ülkenin İran (Brzezinski, 2019: 59) olduğunu da unutmamak gerekir.

Son zamanlarda Türkiye ile yakın ilişki içerisinde olan Katar Orta Doğu coğrafyasında önemli doğal gaz rezervine sahip (BP, 2021: 34) ülkelerden biridir. Bu nedenle sözü edilen projeye katılımı büyük kazanç sağlayacaktır. Ancak coğrafi konumunu nedeniyle bu projeye LNG taşımacılığı yoluyla katılımı daha doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir (Önder, 2022: 71). Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Irak'ın doğal gaz rezervleri Orta Doğu coğrafyasında oldukça büyüktür. Stratejik olarak Irak'ın projeye katılımı Türkiye için oldukça önemlidir. Halen kaosu ve terörün hüküm sürdüğü Irak'ın kalkınması ve terörden arındırılması çok önemli bir kazanç olacaktır. Suudi Arabistan ve BAE'nin de bu projeye LNG taşımacılığıyla katılımının sağlanması mümkündür (Önder, 2022: 71).

Afrika coğrafyasında ise rezerv miktarına göre projeye katılım imkânı olan ülkeler Nijerya, Cezayir ve Mısır'dır. Nijerya'nın doğal gaz rezervinin yüksek olduğu dikkate alındığında LNG taşımacılığıyla katılımını sağlamak daha makul görünmektedir. Avrupa kıtasına yakın olması Cezayir'in bu projeye katılımını zora sokmaktadır. Çünkü İspanya ve Portekiz gibi Avrupa ülkelerine kendi hazırlayacağı bir projeye sahip olduğu doğal gazı ulaştırması daha kolay görünmektedir. Süveyş kanalını kontrol etmesi ve coğrafi konumu nedeniyle Mısır'ın sahip olduğu doğal gaz rezerviyle Akdeniz üzerinden boru hattıyla bu projeye katılımı olasıdır. Bunun yanında LNG taşımacılığı ihtimali Mısır için de geçerlidir. Çünkü denizde DGBH'nın inşaatı hem zor hem de maliyetli olacaktır (Önder, 2022: 71). Projeye katılımı düşünülen bu ülkelerin katılım kapasitelerini belirlemek belli başlı şartlara bağlıdır. Bu ülkelerin rezerv durumları yanında üretim, tüketim ve ihracat durumlarının da doğru bir şekilde analiz edilmesi uygun olacaktır (Tablo 1).

Energy İnstitute (EI) ve BP'nin enerji raporuna göre dünyanın en büyük rezervine sahip Rusya'nın son 10 yılda üretiminde ve tüketiminde ciddi değişiklikler olmamıştır. Veriler incelendiğinde Rusya üretiminin yaklaşık %70'ini iç piyasada kullanmaktadır. En büyük ikinci rezerve sahip İran'ın ise üretimini yaklaşık %70 oranında arttırdığı ancak iç tüketiminin de bu oranda arttığı görülmektedir. Özellikle projeye katılımı düşünülen İran'ın neredeyse kendine yetecek kadar üretim yaptığı görülmektedir. İran'ın iç tüketimini ve özellikle iklim şartlarını mazeret göstererek Türkiye'ye Doğu Anadolu DGBH anlaşması gereği vermek zorunda olduğu gaz arzında dahi sorunlar yaşatmaktadır (Kakışım, 2020: 265-266). En son 2022 yılının Ocak ayında iç tüketimini gerekçe göstererek Türkiye'ye gaz arzında kesintiye gittiğini açıklamış ve bu sebeple üç gün boyunca endüstriyel alanlara gaz akışı sağlanamamıştır (Erdem, 2022).

Tablo 1: Projeye Katılımı Düşünülen Kaynak Coğrafyası Ülkelerinin 2020 Yılı İtibariyle Rezerv Miktarları ve 2022 Yılı İtibariyle Üretim, Tüketim, İthalat ve İhracat Miktarları (BP Enerji İstatistikleri Raporu, 2021: 34-45; Eİ, 2023: 30-38).

Ülke	Toplam Rezerv (Trilyon m ³)	Üretim (Milyar m ³)	Tüketim (Milyar m ³)	İthalat (Milyar m ³)	İhracat (Milyar m ³)
Rusya	37.4	638.5	411.4	11	238.1
Türkmenistan	13.6	59.0	31.3	26.7 (Kalan Hazar Bölgesi)	61.8 (Kalan Hazar Bölgesi)
Azerbaycan	2.5	25.8	11.9		
Kazakistan	2.3	31.7	16.6		
İran	32.1	250.8	233.1	10.3 (Tüm Ortadoğu)	134.6 (Tüm Ortadoğu)
Katar	24.7	171.3	35.0		
Suudi Arabistan	6.0	112.1	112.1		
BAE	5.9	55.4	69.6		
Irak	3.5	10.5	20.8		
Mısır	2.1	58.5	57.8	2.1 (Tüm Afrika)	82.5 (Tüm Afrika)
Nijerya	5.5	49.4	0.0		
Cezayir	2.3	81.5	43.1		

Üçüncü büyük rezerve sahip Katar'ın son 10 yılı incelendiğinde üretimi %40 oranında, tüketimi ise %10 oranında arttırdığı görülmektedir. Bu verilere dayanarak tüketim miktarının üretimin %20'sine denk geldiği ve bununla da ihracat oranının oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Türkmenistan, üretimini %30, tüketimini %80 oranında arttırdığı görülmektedir. Azerbaycan, son 10 yılda üretim miktarını iki katına çıkarmıştır. Üretim artışına bağlı olarak doğal gaz ihracat miktarları da bu oranda yükselmiştir. Kazakistan ise üretimini yaklaşık %15 oranında, tüketimini ise iki katına çıkarmıştır. Ancak, Kazakistan'ın iç tüketiminin artması nedeniyle ihracatının da o oranda azaldığı görülmektedir.

Suudi Arabistan, ürettiği doğal gazın tamamını kendisi için kullanırken, BAE hem üretimde hem de tüketimde ciddi bir artış göstermemekle birlikte üretiminin çok az bir miktarını ihraç ettiği görülmektedir. Irak ise üretimini %50 oranında arttırmış, tüketimi de %300 oranında yükseldiği için ithalat yoluna gitmek zorunda kalan ülkelerdendir. Rezerv miktarı yüksek olmasına rağmen yıllardır süren iç savaş ve terör faaliyetleri ülkenin kalkınmasını ve büyümesini ciddi anlamda olumsuz etkilemektedir.

Tüm bu veriler birlikte düşünüldüğünde Rusya'nın ekonomik gücünü de hesaba katarak bu projeye 15 milyar m³, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın 5'er milyar m³, Kazakistan'ın 4 milyar m³, İran'ın 2 milyar m³, Katar'ın 5 milyar m³, Mısır'ın 8 milyar m³, Irak, Cezayir ve Nijerya'nın da 2'şer milyar m³ ile katılması planlanmaktadır. Bu şekilde toplam 50 milyar m³'lük bir DGBH projesi tasarlanmıştır. Bu rakamlar hem ülkelerin ekonomik güçlerine hem de projenin hayata geçmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca, projede taşınan doğal gaz kapasitesinin zaman

içerisinde arttırılarak 75 milyar m³ seviyelerine çıkartılması mümkün olabilecektir. Ülkelerin bu projeye katılım kapasiteleri ayıracakları bütçelerine, üretimi arttırmak için yapılması gereken yatırımlara, iç ve dış siyasetlerine göre değişiklik gösterebilecektir. Bunun yanında politik hamleler de göz önüne alınmalı ve projenin hayata geçirilmesinde çeşitli stratejiler geliştirilmelidir. Aksi halde Nabucco veya Trans Hazar projeleri gibi bu projenin de sonu olması kaçınılmaz olur (Önder, 2022: 73).

15 milyar m³ ile en yüksek payın Rusya'ya verilmesi stratejik olarak önemlidir. Çünkü Rusya'nın dâhil olmayacağı bir girişimin başlamadan sorunlara gebe kalacağı iptal olan projelerden açıkça belli olmaktadır. İran'ın ise kapasitesinin rezervine göre hayli düşük olduğu göze çarpmaktadır. Bunun nedeni ise üretimde ancak kendine yetebilen bir ülke olması ve hali hazırda anlaşma sağladığı ülkelere dahi arz konusunda problemler yaşıyor olmasıdır. İran'ın katılım kapasitesinin yüksek olması, olası arz sıkıntısında projeyi sekteye uğratacağı aşikârdır. Bu yüzden kapasite tercihi bu doğrultuda yapılmıştır (Önder, 2022: 73). Asıl olan İran'ın proje paydaşı olmasını sağlamak ve bu sayede hem Türkiye hem de AB için kaynak coğrafyası güvenliğine katkıda bulunabilmektir.

Azerbaycan'ın 5 milyar m³ ile projeye dâhil olması Türkiye'nin siyasi olarak elini güçlendirecektir. Çünkü son çeyrek asırda iki ülkenin “*iki devlet, tek millet*” anlayışı Türk halklarını birbirine kenetlemiş ve bu sayede politik alanda güç kazandırmıştır. Bu gücün daha da arttırılabilmesi için Azerbaycan'ın Türkiye girişimiyle projeye dâhil edilmesi iki devlet için de hem manevi hem de mali kazanımlar sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun yanında Türkmenistan'ın da 5 milyar m³ ile katılımının sağlanması da yine milliyetçi bir yaklaşım izlemekle beraber aynı zamanda Türkmenistan'ın Rusya ve Çin baskısından kurtulup kalkınmasına yardımcı olacaktır.

Chimaera DGBH projesinin kaynak coğrafyası ülkelerinin proje katılımları ve katılım miktarları birçok parametre göz önünde bulundurularak seçilmeye çalışılmıştır. Bu parametreler ve kriterler Tablo 2'de ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Tüm bu kriterler ışığında kapasite tespitleri ülkelerin rezerv, üretim, tüketim ve mevcut sözleşme rakamları baz alınarak tespit ve tayin edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra ülkelerde yaşanan terör olayları, ülkelerin ekonomik güçleri, ülkeler arası politik ilişkiler, önceki projelerden elde edilen çıkarımlar gibi birçok alt faktör de göz önünde bulundurulmuştur (Önder, 2022: 67).

Tablo 2: Chimaera DGBH Kaynak Coğrafyası Ülkelerinin Kapasite Seçim Kriterleri (Önder, 2022: 67-68).

Kaynak Ülkesi	Katılım Kapasitesi	Seçim Kriteri
Rusya	15 Milyar m ³	Üretim miktarının yüksek olması ve bu manada kapasite artırımı yapmasında teknik ve ekonomik güce sahip olması
Azerbaycan	5 Milyar m ³	Yeni rezerv keşfiyle birlikte üretim miktarını ciddi oranda arttırması ve bu proje için gerekli olan miktarı da üretebilecek teknik ve ekonomik güce sahip olması
Türkmenistan	5 Milyar m ³	Rezervi yüksek olmasına rağmen hem üretiminin düşük olması hem de Rusya ve Çin ile mevcut sözleşmelerinin bulunması katılım miktarını önemli ölçüde olumsuz etkilemektedir. Fakat yine de üretim noktasında yatırım desteğiyle tarafımızca katılımının yüksek olmasını akrabalık bağları dolayısıyla sağlanması

Kazakistan	4 Milyar m ³	Rezervi yüksek olmasına rağmen hem üretiminin düşük olması hem de Rusya ve Çin ile mevcut sözleşmelerinin bulunması katılım miktarını önemli ölçüde olumsuz etkilemektedir. Fakat yine de üretim noktasında yatırım desteğiyle tarafımızca katılımının yüksek olmasını akrabalık bağları ile sağlanması
İran	2 Milyar m ³	Hem rezervi hem de üretimi yüksek olmasına rağmen ambargolar nedeniyle Avrupa'ya açılmayan İran'ın hiçbir ekonomik destek almadan yüksek miktarlarla katılım sağlayabilecek imkânı olması. Ancak, Türkiye ile gaz alım sözleşmelerine riayet etmeyerek çeşitli nedenlerle gaz akışlarında kesintiye gitmesi
Irak	2 Milyar m ³	Uzun yıllardır çok zor süreçlerden geçen Irak'ın bu projeye katılımı sağlanarak ekonomik olarak gelişimine katkı da bulunmak istenmesi. Hem üretim kapasitesinin düşük olması hem de aktif terör olaylarının yoğunluğu yaşanacak gaz kesintilerinde ciddi sorunlar doğuracak olması
Mısır	8 Milyar m ³	Üretim kapasitesi yüksek olan Mısır'ın kendi ekonomik gücüyle bu kapasiteyi rahatlıkla arttırabilecek olması ve LNG yoluyla kısa mesafeden ve uygun birim fiyattan boru hattına gaz verebilecek olması
Katar	5 Milyar m ³	Üretim kapasitesi yüksek olmasına rağmen mevcut LNG sözleşmelerinin bulunması
Cezayir	2 Milyar m ³	Üretim kapasitesi çok yüksek olmaması ve aktif anlaşmalarının bulunması
Nijerya	2 Milyar m ³	Üretim kapasitesinin çok yüksek olmaması ve LNG'yi taşıyacak uzun mesafenin birim fiyatı olumsuz etkileyecek olması

2.2.Chimaera DGBH Projesi Talep Ülkelerinin Seçim Kriterleri

Chimaera DGBH projesi ile taşınacak doğal gaz için talep coğrafyası AB ülkeleridir. Hem sanayi sektöründe hem de bireysel tüketim noktasında doğal gaz, AB ülkeleri için önemli bir enerji kaynağıdır. Her ne kadar yenilenebilir enerji kaynaklarına son yıllarda yatırım yapılmış olsa dahi hala fosil yakıtlara olan talep devam etmektedir. AB ülkeleri çevreci politikaları ile fosil yakıtlar yerine yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek istiyorsa da kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtlardan henüz vazgeçememiştir (Kakışım, 2019: 470). Yenilenebilir enerji kaynaklarının henüz ihtiyaçlara yeterince cevap verememesi nedeniyle doğal gaz hala enerji listesinde ilk sırada yerini korumaktadır (Önder, 2022: 73).

Avrupa coğrafyasında doğal gaz rezervleri birkaç ülke ile sınırlı olduğu için birlik ve birlik harici ülkelerin doğal gaz ihtiyacının büyük bir kısmı Rusya'dan, çok az miktarı TANAP ve Trans Adriyatik Projesi (TAP) ile Azerbaycan'dan, geri kalan kısmı ise Orta Doğu coğrafyasından karşılanmaktadır. Bağımlılık oranlarının çok yüksek olması ve Rusya'nın bu durumu politik bir silah olarak kullanması nedeniyle Avrasya'da sadece Rusya bağımlılığı tüm AB ülkelerini rahatsız etmektedir (Pamir, 2015: 375-376). AB bu bağımlıktan kurtulmak için önce Trans Hazar (Öztürk, 1999: 273-296) ve ardından Nabucco projelerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Fakat hem Rusya'nın politik hamleleri hem de AB'nin enerjide birlik olamayışı gibi sebeplerden ötürü bu projeler gerçekleşmemiştir. İtalya ve Almanya bu projelerin iptali ile Güney Akım ve Kuzey Akım gibi projelere sığınmış ve AB'nin Rusya'ya daha da çok bağlanmak zorunda kalmasına neden olmuştur (Özdemir, 2014: 257).

2022 yılının Şubat ayında başlayan Ukrayna-Rusya savaşı ile AB'nin Rusya'ya karşı uyguladığı yaptırımlar sonucu Rus gazına olan bağımlılık oranı bir miktar azalmıştır. Kuzey Akım-1 DGBH'nda meydana gelen patlama ve beraberinde gaz akışının kesilmesi (www.ntv.com.tr, 2022) ve ardından Kuzey Akım-2 hattının lisansının durdurulması

(www.aa.com.tr, 2022a) ve ayrıca AB'nin tasarruf tedbirleriyle gaz tüketimini düşürmüştür. Dolayısıyla bu durum Rusya'dan satın alınan gaz miktarını da azaltmıştır (Tablo 3).

Rus gazına olan bağımlılık maalesef Türkiye için de geçerlidir. Türkiye AB'den farklı olarak İran ile Doğu Anadolu DGBH ve Azerbaycan ile Bakü-Tiflis-Erzurum DGBH projelerini hayata geçirmiştir. Bu projeler yüksek kapasiteli olmasa dahi 2019 yılında gaz akışı sağlanan Azerbaycan-Türkiye iş birliğiyle tamamlanan TANAP büyük önem taşımaktadır. Yüksek kapasiteli boru hattı olma özelliğini taşıyan bu hat sadece Türkiye için değil aynı zamanda TAP projesi ile AB için de enerji güvenliğine büyük katkı sağlayacak bir projedir.

Büyük çoğunluğu Rusya'dan alınmasına rağmen AB ülkeleri Kuzey Afrika'dan da LNG ithal etmektedir. BP'nin 2021 yılında ve Eİ'nin 2023 yılında yayımladığı enerji istatistikleri raporundaki veriler karşılaştırıldığında Avrupa'nın LNG ithalatı, 2021 yılında boru gazı ithalatının yarısı kadar iken bu rakamın 2022 yılı itibari ile boru gazı ithalatını geçmiştir (BP, 2021: 43; Eİ, 2023: 36). AB'nin kaynak coğrafyası çeşitliliği için gerçekçi bir mücadele içerisinde olduğu ve yakın zamanda farklı kaynaklara yönelim gösterdiğini görmek önemlidir.

Bu noktada Chimaera projesi sadece AB için değil Türkiye için de kaynak çeşitliliğini artırarak doğal gaz ithalatında yaşanacak politik, siyasi veya iklimsel sorunların en az seviyeye indirilmesine yardım edecektir. Bu projedeki esas konu doğal gazın Avrupa'da hangi ülkelere ulaşılabileceğidir. AB ülkelerinin son 10 yıldaki doğal gaz tüketim miktarları irdelenerek bir yol haritası oluşturmak en uygun adım olacaktır (Tablo 3; Önder, 2022: 74).

Tablo 3: Projeye Katılımı Düşünülen Talep Coğrafyası Ülkelerinin 2023 Yılı İtibariyle Tüketim Miktarları (Milyon M³) (Eİ, 2023: 32).

Ülke	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Avusturya	8.2	7.5	8.0	8.3	9.1	8.7	8.9	8.5	9.0	7.9
Belçika	16.5	14.5	15.8	16.2	16.4	16.9	17.4	17.0	17.0	14.6
Çekya	8.1	7.2	7.5	8.2	8.4	8.0	8.3	8.5	9.1	7.4
Finlandiya	3.0	2.7	2.3	2.0	1.8	2.1	2.0	2.1	2.1	1.1
Fransa	45.1	37.9	40.8	44.5	44.8	42.8	43.7	40.6	43.0	38.4
Almanya	85.0	73.9	77.0	84.9	87.7	85.9	89.3	87.1	91.7	77.3
Yunanistan	4.1	3.2	3.4	4.4	5.4	5.2	5.8	6.3	7.0	6.2
Macaristan	9.1	8.1	8.7	9.3	9.9	9.6	9.8	10.2	10.8	9.2
İtalya	66.7	59.0	64.3	67.5	71.6	69.2	70.8	67.6	72.4	65.3
Hollanda	39.1	34.3	33.8	35.1	36.3	35.6	37.1	36.1	34.9	27.1
Norveç	4.0	4.3	4.5	4.4	4.6	4.4	4.6	4.4	4.2	4.0
Polonya	17.4	17.0	17.1	18.3	19.2	19.9	20.9	21.1	22.4	17.9
Portekiz	4.3	4.1	4.8	5.1	6.3	5.8	6.1	6.0	5.8	5.6
Romanya	11.4	10.9	10.4	10.5	11.3	11.6	10.8	11.3	11.6	9.8
İspanya	30.3	27.5	28.5	29.1	31.7	31.5	36.0	32.5	34.3	33.1
İsveç	1.0	0.8	0.9	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.1	0.7
İsviçre	3.6	3.1	3.3	3.5	3.5	3.3	3.4	3.3	3.6	3.0
Ukrayna	47.7	40.3	32.0	31.4	30.2	30.6	28.3	29.3	27.3	19.3
İngiltere	76.3	70.1	72.0	80.7	78.5	78.6	77.7	73.1	77.8	72.0
Diğer Ülkeler	29.8	27.1	28.1	28.7	30.3	30.0	30.1	29.5	30.9	27.8
Türkiye	44.0	46.6	46.0	44.5	51.6	47.2	43.4	46.2	57.3	51.2

Avrupa ülkelerinin tamamında yıllara göre dalgalı bir tüketim seyri görülmektedir. Bu seyrin temel nedenleri yıl içindeki endüstriyel üretimdeki değişimler ve iklim koşullarıdır (Tablo 3; Önder, 2022: 74). Genel olarak Finlandiya, Hollanda ve Ukrayna'da daha belirgin düşüşler göze çarparken, Yunanistan, Polonya, Portekiz ve Türkiye'de ise belirgin yükselişler görülmektedir. Türkiye'deki yükselişin nedeni son 10 yılda sanayi ve endüstride sergilediği ciddi atılımlara bağlı iken, Ukrayna'daki düşüşün nedeni Rusya ile olan politik sorunlardır. Özellikle 2022 yılında tüm ülkelerde gözlenen sert düşüşlerin temel nedeni ise 2022 yılında başlayan Ukrayna-Rusya savaşıdır. Rusya'ya uygulanan yaptırımlar, AB'nin tasarruf tedbirleri ve AB'ye giden birçok boru hattının Ukrayna topraklarından geçmesi doğal gaz iletiminde azalmalara sebep vermektedir.

Avrupa kıtası göz önüne alındığında sadece tüketimi artan ülkeleri bu projeye dâhil etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Almanya son 10 yılda dengeli sayılabilecek bir tüketim grafiği sergiliyor olsa da bu projeye dâhil olmak isteyen ülkelerin başını çekecektir. Avrupa'nın en büyük ekonomik gücü olmasından kaynaklı sanayi sektöründe enerjiye ihtiyaç duyması ve Rus bağımlılığını azaltmak istemesi sebebiyle bu projede yer almak isteyecektir. Çünkü Avrupa'da Rusya'ya bağımlılık oranı en yüksek olan ülke Almanya'dır (Önder, 2022: 75). Büyük bir ekonomik güce sahip Almanya'nın belirtilen sebepler nedeniyle projeye dâhil olmak istemesi bu projenin olabilirliği ve geleceği açısından da büyük bir katkı sağlayacaktır.

Almanya'ya kadar uzanacak boru hattına, güzergâh boyunca Bulgaristan'ın, son 10 yıldaki tüketim miktarı çok değişmeyen Romanya ve Macaristan'ın, dağıtım merkezi olma özelliğinden projeye dâhil olması avantaj sağlayacak olan Avusturya'nın projeye dâhil olması gereklidir. Bununla birlikte Bulgaristan ve Romanya'ya ulaşacak boru hattının Sırbistan'a ve Avusturya'ya ulaşacak boru hattının da Çek Cumhuriyeti'ne ve son 10 yılda tüketimi yaklaşık %30 artan Polonya'ya taşınması da mümkündür. Ayrıca Avusturya'nın dağıtım merkezi olma özelliğinden faydalanarak bu gazın Batı Avrupa'ya (İsviçre, Fransa ve hatta Kuzey İtalya) ulaştırılması belirlenen hat kapasitesi dikkate alındığında mümkün görünmemektedir. Başlangıçta 50 milyar m³ olacak bu projede ancak kapasite artırımını gerçekleştirirse bahsedilen ülkelere gaz ulaştırmak mümkün olabilecektir (Önder, 2022: 76).

Projenin Türkiye ve Yunanistan üzerinden İtalya'ya ulaştırılacak olması projeye büyük katkı sağlayacaktır. Almanya gibi ekonomik gücünün yüksek olması nedeniyle projenin önündeki en büyük engellerden biri olacak mali sorunları aşmakta İtalya önemli bir destek noktası olacaktır (Önder, 2022: 76).

Ekonomik sebepler bir kenara koyulsa dahi coğrafya içerisinde yaşanan olumsuz durumlar bu proje adına bazı sorunlara yol açacaktır. Özellikle son yıllarda Rusya ile Ukrayna'nın hem etnik hem ekonomik hem de mevcut DGBH ile ilgili yaşadığı sorunlar ve son olarak 2022 yılında cereyan eden Ukrayna-Rusya savaşı sadece Türkiye'yi ya da Avrupa'yı değil tüm dünyayı olumsuz etkilemektedir. Bu yüzden projeye bu ülkeleri dâhil etmek projenin akıbetini hele ki Rusya-Ukrayna gerginliğinin çözülemediği bu dönemde tehlikeye sokacağı aşikârdır. Öyle ki Rusya'yı kaynak coğrafyası olarak dâhil etmek durumunda olunan bir gerçek varken bu projeye Ukrayna'yı dâhil etmek Rusya tarafından olumsuz karşılanacak ve hatta Rusya'nın projeden çekilebilmesine dahi sebep olabilecektir. Rusya'nın dâhil olmadığı bir projenin çok uzun ömürlü olacağını söylemek hayalperestlik olacaktır.

2.3. Chimaera DGBH Projesi Güzergâhının Belirlenmesinde Seçim Kriterleri

Projenin boru hattı güzergâhı en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Güzergâhın seçimi hem teknik hem de ekonomik manada projenin geleceğini etkileyecek ve belirleyecek bir parametredir. Bu yüzden boru hattı güzergâhının seçiminde üç ana unsur bulunmaktadır: 1) kaynak coğrafyasının çıkış noktası ile Türkiye'ye giriş noktası arasında izleyeceği güzergâh; 2) Türkiye içerisinde izleyeceği güzergâh ve 3) Türkiye'den çıkış noktası ile talep coğrafyası arasında izleyeceği güzergâhtır (Önder, 2022: 77). Bu güzergâhların seçiminde coğrafya içerisinde yaşanan güncel sorunlar asla göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Öyle ki Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan gerilimler, Ukrayna-Rusya arasında uzun yıllardır süren sorunlar ve 2022 yılında başlayan savaş bu olayların başında gelmektedir. Bunun dışında İran ve Irak topraklarında yaşanan terör olayları, Arap coğrafyasında devam eden ABD baskısı, Orta Doğu'da yaşanan iç çatışmalar ve yarım asırdan fazladır devam eden İsrail-Filistin çatışmaları da projenin her aşamasında dikkatle incelenmesi gereken sorunlardır.

Bu sorunların ötesinde seçilecek güzergâhların ekonomik anlamda makul olması da önem arz etmektedir. Özellikle Covid-19 kaynaklı dünyanın tamamını etkileyen ekonomik sınırlılıklar etkisini yitirmemişken bu projenin maliyeti daha da önem kazanmaktadır. Bu yüzden proje maliyeti ne kadar uygun olursa projenin gerçekleşmesi de o derece sağlam olacaktır. Güzergâh belirlenirken, ekonomik koşullarla beraber teknik uygulanabilirlik de dikkatten kaçmamalıdır. Güzergâh için yapılacak fizibilite çalışmalarında coğrafi koşullar belirleyici bir faktördür. Hem kaynak hem de talep ülkelerinin coğrafi koşulları boru hattının teknik olarak yapılabilmesinin yapı taşı olacaktır (Önder, 2022: 77).

Tüm bu kriterler değerlendirildiğinde proje güzergâhının mevcut boru hatlarına paralel olarak belirlenmesi isabetli bir yaklaşım olacaktır. Özellikle Hazar bölgesinden taşınacak doğal gaz için Türkiye'nin Rusya ve Azerbaycan ile hali hazırda mevcut ve faal olan boru hatlarının takip edilmesi maliyet ve teknik anlamda kolaylık sağlayacaktır. Türkmenistan ve Kazakistan için Azerbaycan ile Hazar Denizi'nden çıkarılarak bu projeye verilecek gazın Hazar Denizi altından yapılacak boru hattı ile Azerbaycan'ın projeye dâhil olduğu noktaya ulaşımının sağlanmasıdır. Ancak Hazar Denizi ile ilgili oluşabilecek hukuki sorunların Hazar Denizi çevresindeki ülkelerle bir an önce çözüme kavuşturulması projenin sağlıklı şekilde uygulanması için önem arz etmektedir (Önder, 2022: 77). Çözüme kavuşturulamaması durumunda Hazar Denizi etrafındaki tüm ülkelerin bu projeye dâhil edilmesi bir zorunluluktur. Daha önceki yıllarda proje olmaktan öteye geçemeyen Trans Hazar projesinde Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü bahane ederek Türkmenistan'a engel koyan Rusya (İsmayilov ve Budak, 2014: 43-44) ve İran'ın projeye dâhil edilmesi en azından bu sorunu bertaraf edecektir.

Rusya'nın Mavi Akım DGBH'na paralel bir boru hattı inşası yapılarak gelecek 15 milyar m³ gaz yeni boru hattına ulaştırılacaktır. Türkmenistan ve Kazakistan'dan alınacak 9 milyar m³ doğal gaz ise Hazar Denizi altından Azerbaycan'ın Şahdeniz gaz sahasına ulaştırılacaktır. Azerbaycan'ın vereceği doğal gaz ile toplam 14 milyar m³ doğal gaz da Türkiye ile Azerbaycan arasında faal olan TANAP projesi güzergâhını takip edecek ve İran'dan gelecek 2 milyar m³ gaz ile birlikte Erzurum'da toplanacaktır. Erzurum'dan Aksaray'a taşınacak 16 milyar m³ doğal gaz bu noktada Rus gazı ile birleşerek 31 milyar m³ olarak Aksaray'daki yer altı depolama noktasına (Tuz Gölü yeraltı depolama tesisleri) ulaştırılacaktır.

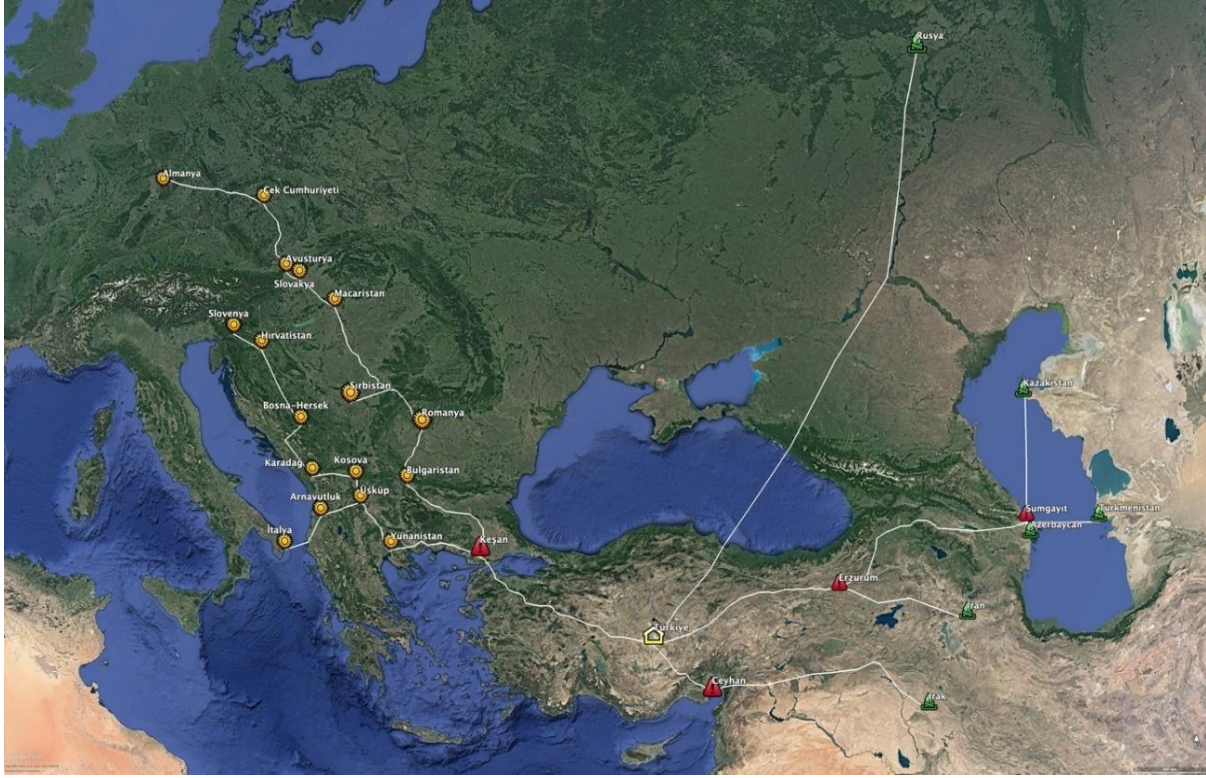
Irak ile faal bir DGBH olmadığı için ilk önce Irak ile Türkiye arasındaki Yumurtalık-Kerkük Petrol boru hattı takip edilerek Türkiye'ye Şırnak-Silopi'den giriş yapılacaktır. Ardından yeni bir fizibilite çalışması yapılarak 2 milyar m³ doğal gaz Türkiye'nin Güney Anadolu sınırı boyunca (Mardin-Şanlıurfa-Gaziantep-Osmaniye güzergâhı) devam ederek Adana-Ceyhan noktasına ulaştırılacak ve buradan da ana dağıtım merkezi olan Aksaray'a ulaştırılacaktır (Önder, 2022: 78).

Aksaray ve Erzurum illerinde bir doğal gaz depolama tesisi yapılması gaz akışlarında günlük taleplerin değişkenlik gösterme ihtimaline karşı bir önlem olarak planlanmalıdır. Günlük taleplerde yaşanacak değişkenliklere bağlı sözleşmelere göre belirlenecek net akış rakamlarının altında kalınması durumunda Türkiye fazla gazı depolayabilecek ve talep fazlası olması halinde depolanmış bu gaz sisteme dâhil edilerek talep coğrafyası ülkelerinin isteklerine rahatlıkla cevap verilebilecektir (Önder, 2022: 78).

Genel hatlarıyla Aksaray depolama noktası projenin bütün hatları için ana toplama noktası, Erzurum bir ara dağıtım merkezi konumunda yer alacaktır (Şekil 1; Önder, 2022: 78). Diğer yandan Trakya'da yapılacak depolama tesisinin amacı bundan çok daha farklı olacaktır. Trakya depolama tesisi AB ülkelerine dağıtımda son çıkış noktası olarak bir ana dağıtım üssü görevini üstlenecektir. Bu sayede Türkiye doğal gaz dağıtımında hem söz sahibi hem de fiyat politikasını belirleme ayrıcalığına sahip olacak ve ayrıca Rusya ve AB için merkez ülke konumuna yükselecektir.

Özellikle Rusya devlet başkanı Putin'in Türkiye'de bir doğal gaz merkezi yapılmasının herkes için kazançlı olacağını belirtmesi (www.bbc.com, 2022a) bu bölgede büyük bir depolama ve dağıtım merkezi yapılmasına olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Bu açıklamalara Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın olumlu karşılık vermesi de talebin yerine getirilmesine vesile olmuştur. Ayrıca Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan bu açıklamaya Trakya bölgesini işaret ederek karşılık vermiştir (www.aa.com.tr, 2022b; www.trthaber.com, 2023a).

Fizibilite amacıyla saha araştırmalarına başlanan (www.trthaber.com, 2023b) Trakya bölgesinde depolama ve dağıtım tesisinin yapılması Türkiye için ekonomik açıdan büyük bir kazanım olacaktır. Rusya Devlet Başkanı Putin'in önerisiyle Türkiye'nin AB'ye doğal gaz ulaşımında ana dağıtım bölgesi olacağı ve bundan dolayı doğal gaz borsasının da Türkiye'nin elinde olması gerektiğini belirtmiştir. Bu durum mevcut gazın ilk Türkiye'de fiyatlandırılıp ardından Avrupa'ya sevk edileceği anlamına gelmektedir. Bu beklentilerin gerçekleşmesi AB için Türkiye'nin zorunlu bir ihtiyaç olabileceği anlamını taşımaktadır. Türkiye böylece AB'nin istediği şekilde yönlendirebileceği bir ülke konumundan gerçek bir ortak seviyesine yükselecektir. Dahası doğal gaz iletiminde Türkiye artık transit bir ülke olmak yerine merkez ülke olma konumunu güçlendirecektir.

Şekil 1: Chimaera DGBH Projesi Genel Görünümü (Önder, 2022: 78).

Afrika ülkelerinden Mısır'ın projeye katılım kapasitesi düşünüldüğünde boru hattı yapılması yerine deniz yolu taşımacılığı ile yani LNG olarak taşınması daha olası görünmektedir. Çünkü boru hattı inşaat maliyetlerinin yüksek olması yanında bunun bir de deniz geçişi yapılması maliyeti daha da artırmaktadır. Aynı zamanda bu geçişin teknik güçlükleri de ayrı bir zorluğu bünyesinde barındırmaktadır. Diğer yandan LNG olarak taşınacak gazın tek maliyeti taşıma ücretidir. Taşıma yapılacak güzergâhın kısa olması bu durumu daha da cazip hale getirmektedir. Şu an itibariyle Türkiye'nin Cezayir ve Nijerya'dan aldığı LNG düşünüldüğünde Mısır'ın çok daha kısa bir güzergâh ile LNG'yi Türkiye'ye ulaştırabileceği açıktır. Bu yüzden ülkelerin üretim kapasiteleri ve deniz taşımacılık maliyetleri göz önüne alındığında LNG olarak taşınacak 8 milyar m³ doğal gaz, Adana'ya ulaştırılıp bu noktadan Ceyhan-Kırıkkale Ham Petrol boru hattını takip ederek Aksaray'a iletilecektir (Önder, 2022: 79).

Orta Doğu coğrafyasında Katar'dan alınacak 5 milyar m³ ve Kuzey Afrika ülkelerinden Cezayir ile Nijerya'dan alınacak 2'şer milyar m³ LNG doğal gaz deniz yolu taşımacılığıyla Adana'ya taşınacaktır. Adana'da bu proje dâhilinde yapılacak olan en az 10 milyar m³'lük LNG depolama alanına alınan 9 milyar m³ LNG bu noktada tekrar gaz haline dönüştürülerek Mısır'dan Adana'ya gelen gaz ile birleşerek 17 milyar m³ olarak Aksaray'a taşınacaktır (Önder, 2022: 79).

Toplam 31 milyar m³ Rus, Azerbaycan, Türkmen, Kazak ve İran doğal gazları ve Adana'dan gelen 19 milyar m³ (LNG olarak 17 milyar m³ ve Irak'tan gelen 2 milyar m³ boru gazı) doğal gaz, toplamda 50 milyar m³ olarak Aksaray Ana Dağıtım Merkezinde birleşecektir. Bu noktadan sonra yeni yapılacak bir fizibilite çalışmasıyla belirlenecek olan yeni boru hattı güzergâhı (yaklaşık olarak Konya, Afyonkarahisar, Kütahya, Balıkesir, Tekirdağ ve Çanakkale) Edirne-Keşan çıkış noktasına ulaşacaktır (Önder, 2022: 79).

Ceyhan’da oluşturulan depolama alanı Aksaray ve Erzurum’dan farklı olarak LNG’nin gaz haline dönüştürülmesi adına kullanılacaktır. Ayrıca Aksaray-Tuz Gölü’ndeki yeraltı depolama tesislerinde herhangi bir olumsuzluk yaşanması durumunda Silivri yer altı depolama tesislerinin kullanımı da mümkün olabilecektir (Dinçer ve Ezan, 2020: 70). Trakya’da oluşturulan depolama alanının asıl görevi ise ana dağıtım görevini üstlenecek olmasıdır. Oluşturulan depolama alanları için kullanılan seçim kriterleri Tablo 4’te açıklanmıştır.

Tablo 4: Chimaera DGBH Projesi Depolama Tesisleri Seçim Kriterleri (Önder, 2022: 67 ve güncel veriler eklenerek yeniden düzenlenmiştir).

Depolama Noktası	Seçim Kriteri
Aksaray Depolama Tesisi (Tuz Gölü Yeraltı Depolama Tesisi)	Talep coğrafyasının günlük talep değişimlerinde yaşanacak farklılıklardan kaynaklı artan gazın depolanması ve daha yoğun taleplerin olacağı günler için kullanılması Hali hazırda mevcut olan tesisin yapım koşulları ve fizibilite çalışmalarının biliniyor olması Türkiye için Ana Dağıtım Merkezi oluşturarak diğer projelere kapı aralamak ve bu özelliğinden her daim faydalanabilmek
Erzurum Depolama Tesisi	Talep coğrafyasının günlük talep değişimlerinde yaşanacak farklılıklardan kaynaklı artan gazın depolanması ve daha yoğun taleplerin olacağı günler için kullanılması Türkiye için Ara Dağıtım Merkezi oluşturarak diğer projelere kapı aralamak ve bu özelliğinden her daim faydalanabilmek
Ceyhan Depolama Tesisi	Mısır, Katar, Nijerya ve Cezayir’den gelecek LNG’nin bu depolama tesisinde tekrar gaz haline dönüştürülmesini sağlamak
Trakya Depolama ve Ana Dağıtım Tesisi	Talep coğrafyasının günlük talep değişimlerinde yaşanacak farklılıklardan kaynaklı artan gazın depolanması ve daha yoğun taleplerin olacağı günler için kullanılması Türkiye için Ana Dağıtım Merkezi oluşturarak diğer projelere kapı aralamak ve bu özelliğinden her daim faydalanabilmek Ana dağıtım merkezi özelliğini kazanmasıyla birlikte doğal gaz borsasını ele alabilmek ve doğal gaz fiyatlandırılmasında söz sahibi olabilmek

Depolama tesislerinin Türkiye’ye farklı bir kazanç sağlayacağı beklenmektedir. Özellikle Trakya bölgesinde kurulacak tesisin bir depolama tesisi olması yanında ana dağıtım merkezi olması planlanmaktadır. AB için Avusturya’nın ana dağıtım merkezi olması birçok projenin yönünü o noktaya çevirmesine neden olmakta ve dağıtım bu noktadan yapılmaktadır. Aynı kazanımın Türkiye adına da olabilmesi için öncelikle Erzurum ve Aksaray’da ardından Trakya bölgesinde bu alanların tesis edilmesi gerekmektedir. Zira başka projeler gündeme geldiğinde bu dağıtım noktalarının kullanılması proje katılımcıları adına önemli bir faktör olacaktır.

Edirne-Keşan’da ikiye ayrılacak hattın ilk ayağı Yunanistan boyunca devam edecek ve Kuzey Makedonya-Üsküp’e varacaktır. Üsküp’te tekrar iki kola ayrılarak bir kolu Arnavutluk ve İtalya’ya, diğer kolu Kosova, Karadağ, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Slovenya güzergâhı boyunca devam edecektir. Hattın ikinci ayağı ise Bulgaristan ve Makedonya’ya kadar gidecek ve bu noktada tekrar iki kola ayrılacaktır. Birinci kol doğrudan Sırbistan’a, ikinci kol ise Macaristan, Slovakya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti ve Almanya’ya kadar devam edecektir. Almanya ve İtalya’nın ekonomik güçleri projenin uygulanabilirliğini mümkün kılmada umut verici, Avusturya’nın dağıtım merkezi olması projenin gerçekleştirilmesinde büyük katkısı olacaktır (Önder, 2022: 76-77).

Genel hatlarıyla güzergâhı belirlenmeye çalışılan projenin Rusya ayağı yaklaşık 1680 km, Kazakistan-Türkmenistan-Azerbaycan ayağı 2300 km (Aksaray’a kadar), İran ayağı

(Erzurum'a kadar) 500 km ve Irak ayağı (Adana'ya kadar) ise 880 km olacaktır. Aksaray-Edirne ayağı da 720 km olacaktır. Edirne-Kuzey Makedonya 525 km, Kuzey Makedonya-İtalya 350 km, Kuzey Makedonya-Slovenya 900 km, Edirne-Romanya 800 km, Romanya-Sırbistan 140 km ve Romanya-Almanya 1275 km uzunluğunda olacaktır. Projenin Avrupa içerisinde yapılacak boru hattı uzunluğu yaklaşık 3990 km iken Türkiye içerisinde bu uzunluk yaklaşık 3585 km olacaktır. Projenin toplam uzunluğu ise 11000 km civarındadır (Önder, 2022: 79-80).

Projenin geliştirilme aşamasında en önemli unsur olan güzergâh tespitinde birçok etken dikkate alınmıştır. Özellikle Ermenistan-Azerbaycan, Ukrayna-Rusya, İsrail-Filistin savaşları, Orta Doğu'daki iç karışıklıklar, Arap coğrafyasındaki ABD baskıları gibi tüm durumlar güzergâh çeşitliliğinin önemini göstermekte ve bu proje için seçim kriterlerini çok daha önemli kılmaktadır. Bu yüzden güzergâh seçimindeki yaklaşım tarzı Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5 incelendiğinde boru hatlarının birçoğu mevcut ve faal boru hatlarını takip etmektedir. Bunun temel nedeni ise proje uygulama maliyetini ciddi oranda etkileyen fizibilite maliyetlerini azaltmaktır. Ayrıca makul toplama merkezleri oluşturularak taşınacak doğal gazın birim fiyatını da aşağı yönlü olumlu etkilemek diğer bir etkidir (Önder, 2022: 65).

Tablo 5: Chimaera DGBH Projesi Güzergâh Seçim Kriterleri (Önder, 2022: 66).

Güzergâh Hatları	Seçim Kriteri	Kazanım
Kazakistan-Türkmenistan-Azerbaycan Hattı	Kazakistan ve Türkmenistan doğal gazının üretim noktasına en yakın yerden alınması En uygun maliyetle pazara sunabilmek için en kısa yoldan Azerbaycan'a ulaştırmaktır	Proje maliyetini düşürmek Makul birim fiyat oluşturmak Güzergâh güvenliğine katkı sağlamak
Azerbaycan-Türkiye Hattı (Aksaray'a kadar)	Azerbaycan'ın üretim noktasına en yakın noktada gazı boruya verebilmek TANAP güzergâhını takip etmek	
İran-Türkiye Hattı	Azerbaycan'ın üretim noktasına en yakın noktada gazı boruya verebilmek Doğu Anadolu doğal gaz boru hattı güzergâhını takip etmek	Proje maliyetini düşürmek Makul birim fiyat oluşturmak Güzergâh güvenliğine katkı sağlamak
Irak Türkiye Hattı	Yumurtalık-Kerkük petrol boru hattı güzergâhını takip etmek	
Rusya-Türkiye Hattı	Rusya'nın üretim noktasına en yakın noktada gazı boruya verebilmek Mavi Akım doğal gaz boru hattı güzergâhını takip etmek	Proje maliyetini düşürmek Makul birim fiyat oluşturmak Güzergâh güvenliğine katkı sağlamak
Ceyhan-Aksaray Hattı (Türkiye içi)	Ceyhan-Kırıkkale petrol boru hattını takip etmek Ceyhan'dan alınan LNG'nin gaz haline çevrilerek Aksaray depolama tesisine ulaştırmak	
Aksaray-Keşan (Edirne) Hattı	TANAP güzergâhını takip etmek	
Keşan (Edirne)-Avrupa Hattı	Avrupa güzergâhı fazla sayıda ülkeye ulaşabilmek için kollara ayrılmıştır	
Katar-Türkiye (Süveyş Kanalı üzerinden)	Katar'ın, LNG birim fiyatının makul seviyelerde olması için Süveyş Kanalı kullanması elzemdir	

3. CHIMAERA DGBH PROJESİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK GEREKSİNİMLERİ

Projenin uygulanabilirliği açısından yapılması gereken ilk ve en önemli adım proje adına bir şirket kurulması olacaktır. Bu şirket; proje kapsamında yer alacak kompresör, ölçüm, pig, vana ve çıkış istasyonları, borulama malzemeleri ve depolama tesisleri de dâhil olmak üzere tüm projenin inşasını üstlenecektir. Şirket proje adına gerekli olan tüm finansmanı hem paydaş ülkelerden hem de uluslararası kuruluşlardan temin edebilecektir. Oldukça büyük ölçekli bir proje olması nedeniyle güçlü bir ekonomik kaynak ihtiyacı alınacak kredi ve finansman desteği ile karşılanacaktır (Önder, 2022: 80).

Bu krediler talep coğrafyası ya da kaynak coğrafyası ülkelerinden alınabileceği gibi proje dışındaki ülkelerden de temin edilebilecektir. Şirket yönetiminin oluşturulması düşünüldüğünde, proje içerisinde yer alan ülkeler içerisinde en makul seçim Türkiye olacaktır. Türkiye'nin hem kaynak hem de talep coğrafyası arasında kilit bir konuma sahip olması ve kurulacak şirkete başkanlık etmesi her iki taraf adına doğru bir tercih olacaktır. Çünkü böylesi büyük bir projenin kilit ülkesi olmak ne denli bir cesarete ve basirete sahip olunması gerektiğini aşikâr etmektedir. Türkiye seçiminin tek nedeni; bu projenin merkezinde yer alması değildir. Son yıllarda uluslararası politika alanında birçok ülkenin takdirini toplaması ve yeri geldiğinde destek talep etmesi, çözüm noktasında arabulucu olmasının istemesi, Orta Doğu coğrafyasında ve Akdeniz'de adil çözümü isteyen bir duruş sergilemesi ve yaptığı girişimlerle yükselen bir grafik çizmesi Türkiye'yi ön plana çıkarmaktadır (Önder, 2022: 80).

Chimaera DGBH projesinin uygulamaya geçebilmesi ve sürdürülebilir olması için bazı önlemler alınması ve önceden bu durumlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Alınacak bu tedbirler projenin geleceği adına karanlık olabilecek yolların aydınlanmasına yardımcı olacaktır. Projenin her aşamasında oluşabilecek engellerin önceden alınacak tedbirlerle önüne geçmek projenin sürdürülebilirliği için kritiktir. Bu tedbirleri projenin zaman katmanlarından ziyade katılım katmanlarına göre değerlendirmek ve buna göre bir yol haritası hazırlamak daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır. Kaynak, talep ve güzergâh coğrafyası katmanları kendi içerisinde farklı sorunlara haiz olabileceği için alınması gereken önlemler de o derece değişkenlik gösterecektir. Bu yüzden her katmanı kendi içinde değerlendirmek önemli bir faktördür (Önder, 2022: 80).

3.1. Kaynak Coğrafyası ile ilgili Gereksinimler

Projenin en kritik noktası kaynak coğrafyasıdır. Kaynak coğrafyasını Rusya, Hazar, Orta Doğu ve Afrika olarak gruplandırmak ve her grubu da kendi içerisindeki ülkeleri baz alarak değerlendirmek, alınacak tedbirlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Kaynak coğrafyasının başında Rusya gelmektedir. Çünkü dünya üzerinde en büyük doğal gaz rezervlerine (BP, 2021: 34) ve ABD'nin ardından en çok üretim kapasitesine sahip (Eİ, 2023: 30) olan ülke Rusya'dır. Ancak, Rusya'nın bu projede avantajları olabileceği gibi dezavantajları da olacaktır. Bunun temel nedeni de Rusya'nın dünya arenasında ekonomik, siyasi, askeri vb. her alanda aldığı politik kararlar ve stratejik hamlelerdir (Önder, 2022: 81).

Rusya'nın çıkarları doğrultusunda atacağı adımların akılcı politik hamleler olduğu Trans Hazar ve Nabucco projelerinden bilinmektedir. Kendi çıkarlarına uygun olmayan bu projeleri politik hamlelerle bertaraf eden Rusya bununla da yetinmeyip İtalya ile Güney Akım ve Almanya ile

Kuzey Akım projelerini dahi gündeme getirmiştir. Rusya süreç içerisinde Kuzey Akım projesini tamamlarken, Güney Akım projesinin de yönünü ve adını değiştirerek Türk Akım adıyla hayata geçirmeyi başarmıştır (Oğan, 2009; Cerrah, 2018; Erkilavuz, 2018: 70-72). AB'nin enerjide ortak paydada buluşamamasını iyi değerlendiren Rusya AB'yi tekeline tutmayı başarmıştır (Tepealtı, 2009: 204). Özellikle Nabucco'nun gerçekleşmesi halinde cesaret ve güven bulacak olan AB, belki de ardı sıra farklı projelere de imza atabilecekti. Rusya, Nabucco'yu engelleyerek sadece bu projeyi değil başka projelerin de önünü kesmiş olmaktadır. Bu projenin gerçekleşmesini etkileyecek en önemli unsur Rusya'nın komşu ülkelerle ve ABD ile yaşadığı politik ilişkilerdir. Rusya'nın ekonomik güçlenmesini durdurmak için her fırsatı değerlendirmeye çalışan ABD'nin (Caşın ve Kısacık, 2018: 49-50), Rusya'nın bu projeye katılımına sıcak bakmayacağını tahmin etmek zor olmayacaktır. Bu durum ABD'nin Avrupa'yı düşünmesinden değil Rusya'nın bu coğrafya üzerinde tahakküm kurmasından rahatsız olmasındandır (Önder, 2022: 82).

Sadece ABD değil bazı AB üyeleri de Rusya'nın bu projedeki varlığına sıcak bakmayacaktır. Çünkü Rusya'ya olan enerji bağımlılığı had safhada iken bunun daha da artması ve en önemlisi de Rusya'nın etnik kökene dayanarak Doğu Avrupa'da bir alan oluşturmaya çalışması AB üye ülkelerini önemli ölçüde rahatsız edecektir. Diğer yandan, bağımlılık oranı en yüksek AB ülkesi Almanya bu durumdan rahatsızlık duymayacaktır. Çünkü Almanya Nabucco projesinin iptalinin hemen ardından Kuzey Akım-1 projesini tamamlayarak gaz akışını sağlamıştır (Varoğlu, 2022: 43; Bichikliski ve Nas, 2022: 149). Rusya'nın özellikle fosil yakıtlar ile AB'yi kendi tekeline alma çabası gücüne güç katarken aynı zamanda okları da üzerine çekmektedir. Tüm bunlara bakarak dahi projenin kilit noktasının Rusya olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat bu projede her kilidi açacak anahtar ülkenin Türkiye olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu yüzden projenin mimarı olan Türkiye'nin karşısına çıkacak her sorun için alacak olduğu tedbirler bu kilitleri açabilmesinde büyük rol oynayacaktır (Önder, 2022: 82).

Rusya, SSCB'nin dağılma sürecine henüz alışabildiği bir dönemde ülke yönetimini eline alan Vladimir Putin'in uluslararası ilişkileri incelendiğinde siyasetinin yeniden SSCB'nin kurulması doğrultusunda olduğunu anlamak gerekmektedir (Deniz, 2014: 559; Erol, 2018). Bu durum çerçevesinde Rusya'nın attığı her adım olumsuz sonuçlar doğurmuş ve Rusya'nın yaptırımlara maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Rusya ile Putin'in ilk hamlesi Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununu sürekli sıcak tutmasıdır. Öyle ki bu sorunun çözümü için oluşturulan Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı Minsk Grubu ülkelerinden birinin de Rusya olması durumun ironik kısmına işaret etmektedir. Bunun ardından 2008 yılında çeşitli bahanelerle Gürcistan'a askeri operasyon düzenleyen Rusya, bu ülkede Güney Osetya ve Abhazya olmak üzere iki özerk bölge oluşmasına ortam hazırlamış, Gürcistan'da kendisine yakın bir hükümetin yönetiminde olmasını sağlamıştır (Önder, 2022: 83).

Bununla da yetinmeyen Rusya 2004 yılından beri sorunlar yaşadığı Ukrayna'yı dize getirmek ve kendi sözünden çıkmayacak duruma getirmek için Mart 2014'te Ukrayna'ya bağlı Kırım'ı önce işgal ardından ilhak etmiştir. Ardından, süreç içerisinde Ukrayna'nın Donbass bölgesinde (Donetsk ve Lugansk şehirleri) yaşanan olaylarda yerel güçlere destek vermiştir. Öyle ki Rusya, Donbass bölgesindeki Rus halkının eziyet çektiğini bahane ederek Ukrayna'ya 24 Şubat 2022 tarihinde savaş açarak ve askeri operasyon başlatmıştır (Önder, 2022: 83).

Rusya'nın SSCB'ye yeniden hayat verme özlemi (Deniz, 2014: 559-560) Doğu Avrupa'da ve Kafkasya'da sürekli sıcak çatışmaların yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu durum da hem AB hem de ABD için ciddi sorun teşkil etmektedir. Zira Rusya'nın attığı bu adımlardan kârlı çıkması, güçlenmesine katkı sağlamaktadır ve bu durum rakiplerinin istemediği durumlardır. İşte bu sıcak çatışmalar her yaşandığında, özellikle AB ve ABD tarafından yaptırımlar hayata geçirilmekte ve Rusya'nın ekonomik olarak zayıflatılması hedeflenmektedir (Önder, 2022: 83). Hatta şu günlerde yaşanan Rusya-Ukrayna savaşından kaynaklı uygulanan ilk yaptırım Almanya'nın Kuzey Akım 2 DGBH projesinin lisansını askıya alması olmuştur (www.aa.com.tr, 2022a). Ayrıca Kuzey Akım-1 boru hattında meydana gelen patlama tarafların birbirlerini suçlaması ile kesintiye uğramış ve gaz akışı da durmuştur.

Chimaera DGBH projesinin kabul görüp hayata geçmesi ve faal hale gelmesi durumunda yaşanacak böylesi sorunların ve karşılığında alınacak yaptırım kararlarının proje için yaşatacağı olumsuzlukları da bu yüzden derinlemesine düşünmek gerekmektedir. Buna yönelik politikaları önceden planlamak ve geliştirmek büyük önem taşımaktadır (Önder, 2022: 83).

Bu projenin gerçekleşmesinde teknik ve iktisadi açıdan Rusya herhangi bir zorluk çekmeyecektir. Mavi Akım boru hattı ile paralel inşa edilecek olan yeni hat hem teknik ön görmezliklerin önüne geçecek hem de fizibilite çalışmaları için ayrılacak bütçenin direk uygulama projesine aktarılabilmesine olanak sağlayacaktır. İktisadi açıdan dünyanın sayılı ekonomik güçlerinden biri olması sebebiyle proje inşasında da Rusya zorlanmayacaktır. En önemli gelir kaynakları arasında fosil kaynaklar olan Rusya için gazın yine AB'ye satılacak olması da politik anlamda Rusya için yeni bir fırsat doğuracaktır.

Hazar coğrafyası paydaşlarından Azerbaycan, petrolden yüksek gelir elde ederken (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu [DEİK], 2022: 1-12) üstüne Şahdeniz-2 sahasında yeni doğal gaz rezervi keşfi ile de ön plana çıkmıştır. Ayrıca TANAP ile Avrupa'ya kadar (TAP ile birleştiğinde) kendi ürettiği doğal gazı ulaştırması da ekonomik açıdan güçlenmesine yardımcı olmuştur. Azerbaycan'ın bu projeye katılımında üretimi arttırması için de önemli bir bütçe ayırması gerekmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunlar, Ermenistan'ın olası saldırılarında boru hattının güvenilirliğini tehlikeye atabileceği ihtimalini unutmamak gerekmektedir. Bu yüzden Azerbaycan topraklarından Türkiye sınırına kadar gelecek boru hattının belirli noktalarına askeri güvenlik noktaları konuşlandırmak rasyonel bir yaklaşım olacaktır. Hatta bu askeri güvenlik sadece Azerbaycan birliklerinden değil projeye katılım sağlayacak diğer ülkelerden oluşturulacak karma birliklerden oluşturulması Ermenistan için daha caydırıcı olacaktır (Önder, 2022: 84).

Türkmenistan ve Kazakistan ekonomik anlamda Azerbaycan kadar atılım sağlayamamış ve Rusya baskısından tam olarak kurtulamamıştır. Bu nedenle iki ülkenin üretim noktasında ve gerekirse teknolojik olarak desteklenmesi mecburiyetini ortaya koymaktadır. Öyle ki Türkmenistan rezerv bakımından dünyanın önde gelen ülkelerinden olmasına rağmen üretim kapasitesi buna karşılık çok düşüktür. Ayrıca bu iki ülkenin hali hazırda devam eden anlaşmaları da üretilen gazdan yeni yapılacak boru hattına gaz veremeyeceklerinin göstergesi olup üretim bağlamında da desteklenmeleri gerekmektedir.

Orta Doğu coğrafyasında bu proje için en çok tedirginlik yaratacak ülkelerin başında İran ve Irak gelmektedir. Uzun yıllardır ABD'nin bu coğrafyada çeşitli sebeplerle bir şekilde varlığını sürdürüyor olması bu ülkelerin gelişmesine olumsuz etki etmiştir. İran dünyanın en büyük

ikinci doğal gaz rezervine sahip olmanın yanı sıra üretim konusunda da hayli üst sıralarda yer almaktadır (BP, 2021; Eİ, 2023: 34). Fakat iç tüketim oranı neredeyse üretimine eşdeğer olup doğal gaz ihracat oranı oldukça düşüktür (Eİ, 2023: 32). ABD tarafından ambargo uygulanan İran, kendi kendine yetmek zorunda kalmış ve ihtiyaçlarının bir kısmını kendi üretimiyle çözmeye çalışmıştır. Yani kendi sanayisini kendi oluşturmuştur. Bu yüzden ürettiği doğal gazın büyük çoğunluğunu kendi iç piyasasında kullanmaktadır. Bölgede hem ekonomik hem de siyasi manada güçlü olan İran'ın üretim kapasitesi konusunda çok daha fazlasını yapabilecek kapasiteye sahip olduğunu belirtmek gerekir. Fakat uygulanmakta olan ambargolar nedeniyle uluslararası projelere katılımı pek mümkün olamamaktadır. Bu yüzden İran'a uygulanan ambargolarla ilgili çözümler geliştirmek gerekmektedir (Önder, 2022: 85).

İran ile ilgi değinilmesi gereken başka bir husus da ihraç ettiği gaz ile ilgi belli dönemlerde bazı sebepler göstererek kesintiler yapmasıdır. 2022 yılının başında teknik bir arızayı bahane göstererek Türkiye'ye on gün süreyle gaz akışında kesintiye gittiğini tek tarafı olarak açıklamıştır. Bu kesinti sebebiyle Türk Sanayi sektörüne üç gün boyunca gaz verilememiş ve bu durum işletmelerin durma noktasına gelmesine ve ekonomik kayıplara neden olmuştur (www.indyrturk.com, 2022; www.bbc.com, 2022b). Bunun yanı sıra bazı dönemlerde de iklim şartlarını öne sürerek kesintiler yapmıştır. Süreç içerisinde bu proje adına aynı durumların yaşanması proje geleceğini tehlikeye sokacaktır. Bu tür olumsuzlukların önüne geçebilmek için tüm kaynak coğrafyası paydaşlarını kapsayacak şekilde genel sözleşmelere yaptırımların olacağı maddeler koyulmalıdır. Aksi durumda yaşanacak gaz kesintileri talep coğrafyası paydaşlarını rahatsız edecektir.

Irak, 1989 yılından beri iç ve dış savaşların eksik olmadığı, bu tarihten günümüze kadar istikrarın hiçbir şekilde sağlanmadığı bir ülkedir. 2003 yılında ABD'nin demokrasi götürmek gayesiyle Irak'a girmesi ülkeyi bugün dahi kurtulamadığı buhrana sokmuştur. Saddam Hüseyin'in devrilmesiyle önce dini ve etnik gruplar arası iç çekişmeler başlamış ardından din temelli terör örgütleri ortaya çıkmış ve en son her türlü terör örgütünün yuvası haline gelmiştir. Bu durum sadece Irak'a değil bölge ülkelerine de ciddi sorunlar yaşatmaktadır. İşte bu yüzden Irak'ın az da olsa bu projeye kalkınmasına yardımcı olmak bölge ülkeleri için de faydalı olacaktır. Fakat Irak'ın projeye katılımının sağlanması için ekonomik olarak desteklenmesi gerekmektedir. Irak ile ilgili diğer bir olumsuz durum da şu an ülke içinde faaliyet gösteren terör gruplarıdır. Öyle ki, terör grupları kendi bölgelerindeki petrol boru hatlarının işletilmesini dahi kendileri yapmaktadır. Böyle bir durumun yaşanması öncelikli olarak gaz akışının kesilmesine neden olacaktır. Bu durumun önüne geçebilmek için Irak sınırları içerisinde belli noktalara askeri kontrol noktaları konuşlandırılarak olası terör saldırılarının önüne geçilmesi sağlanmalıdır. Askeri birliklerin sadece Irak ile değil projeye katılan tüm ülkelere oluşturulması daha uygun olacaktır. Zira sadece Irak'tan oluşturulması ilerleyen zamanda birliklerin farklı kimliklere bürünme ihtimalini barındırdığı için yine sorun oluşturabilir.

Katar hem rezerv hem de üretim konusunda oldukça iyi konumda olan ülkelere biridir. Ayrıca LNG olarak ihracat rakamları da yüksektir (Eİ, 2023: 36). Katar'ın bu projeye katılımı ekonomik açıdan uygun olacağı için deniz yoluyla taşınacak LNG ile sağlanacaktır. Katar'ın doğal gaz üretimini arttırması, gerekli olan ekonomik kaynakları kendi bünyesinde çözmesi mümkün görünmektedir. LNG'nin transferi konusunda seçeceği güzergâh çok önemlidir. Kızıldeniz üzerinden Süveyş kanalını geçerek Akdeniz'e ulaşıp doğrudan Türkiye doğal gazı

ulaştırabilecektir. Bunun aksi bir güzergâh ise LNG'nin birim fiyatını çok yükselteceğinden olası görünmemektedir. Türkiye'nin Katar ile yakın iş birliği içinde olması ve aynı zamanda Akdeniz'de doğal gaz arama faaliyetleri yüzünden Mısır ile arasının açık olması; zaman zaman da Katar'ın Mısır, BAE ve Suudi Arabistan gibi ülkelere yaptırımlar görmesi gibi durumlar, Mısır'ın projeye yaklaşımını değiştirebilme olasılığını barındırmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye ile Mısır'ın Akdeniz'in bölüşülmesi sorunu henüz çözüme kavuşmamış olduğundan bu sebeple yaşanacak bir gerilimin Mısır'ın gaz alım anlaşmasına riayet etmeyeceğini düşündürmektedir. Elbette Avrupa ülkelerinin proje içerisinde yer alması Mısır için caydırıcılık içerse de söz konusu güçlü bir Türkiye olunca her şeyin ihtimal dâhilinde olabileceği unutulmamalıdır. Bu durumun yaşanmaması adına hükümetler arası sözleşmelere Avrupa ülkelerinin de dâhil edilmesiyle Mısır'ın bu tür unsurları bahane ederek sorun çıkarmaması için caydırıcı maddelerin ve gerekirse ağır cezaların eklenmesi önem ihtiva etmektedir (Önder, 2022: 86).

Cezayir ve Nijerya ile Türkiye arasında LNG anlaşmaları mevcut olup (Enerji Piyasası Denetleme Kurumu [EPDK], 2021: 8-9) bu proje ile kapasite artışına gidilmesi planlanmaktadır. Cezayir, Akdeniz üzerinden doğrudan Türkiye'ye ulaşabilirken bu durum Nijerya için geçerli olmamaktadır. Zira Nijerya Atlantik okyanusu üzerinden (Batı Afrika boyunca) Cebelitarık boğazına gelecek ve buradan geçerek Akdeniz'e ve Türkiye'ye ulaşabilecektir. Bu durum LNG birim fiyatını yukarı yönde olumsuz etkileyeceği beklenmektedir. Mısır'ın ürettiği doğal gazı ise deniz yolu ile LNG olarak Türkiye'ye ulaştırması hem Katar hem de doğrudan Akdeniz üzerinden getirecek olmasına rağmen Cezayir'den daha makul şartlarda taşıyacağını gösteren bir gerçektir. Çünkü daha kısa mesafeden taşınacak LNG, doğrudan Mısır limanından Adana limanına giriş yapabilecek ve buradan Ceyhan depolama tesisine alınabilecektir. Bu durumlar da LNG birim fiyatını aşağı yönlü olarak olumlu etkileyecek faktörlerdir (Önder, 2022: 86).

Kaynak coğrafyası ile ilgili en önemli parametre; muhakkak ki doğal gazın birim fiyatındaki anlaşmalar kısmında olacaktır. Zira her ülke kendi menfaati adına yüksek fiyattan satarak yüksek kar elde etmeyi amaçlamaktadır. Ancak talep coğrafyası ülkelerinin de bu konuda birlik olarak hareket etmeleri ve karşı hamlelerle fiyatı makul seviyelerde tutmaları gerekmektedir. Aksi halde boru hattının inşası ne kadar mümkün gözükse dahi gaz akışının sağlanamayacak olması projenin başlamadan bitmesine neden olacaktır. Bu anlamda doğal gaz üretecek ülkelerle alım konusunda uzun vadeli anlaşmalar yapılması projenin sürdürülebilirliğine olumlu katkı yapacaktır.

Kaynak coğrafyası ülkelerinin bölge içerisinde yaşadığı çeşitli sorunlar görülmektedir. Bu sorunlara yaklaşımlar çözüm ya da çözümsüzlük noktasında belirleyici olacaktır. Proje mimarı olarak Türkiye bu tür durumlarda katılımcıları çözüme yönlendirmelidir. Türkiye bunu yapabilecek kabiliyete ve donanımına sahip bir ülkedir. Zira unutulmamalıdır ki son yirmi yılda uluslararası arenada ciddi anlamda söz sahibi olan Türkiye'nin bu tür sorunları aşabilme kabiliyeti görülmektedir. Önemli olan proje başlangıcından itibaren gerekli hamlelerin zamanında ve yerinde yapılmasıdır.

3.2. Talep Coğrafyası ile ilgili Gereksinimler

Sanayi ve teknolojik gelişmelerin en hızlı yaşandığı coğrafyalardan biri olan Avrupa kıtası en çok kaynak ihtiyacı olan kıtaların da başını çekmektedir. Avrupa coğrafyasında enerji kaynaklarının ihtiyacın çok altında olması bu coğrafya ülkelerini farklı coğrafyalarda kaynak arayışına sevk etmektedir. Makul ve sürdürülebilir fiyat politikası da bu coğrafyayı doğal kaynaklar yönünden çok zengin olan Orta Doğu ve Orta Asya'ya yani Avrasya coğrafyasına yönlendirmektedir (Önder, 2022: 87). Bu coğrafyada ise kaynak zenginliği açısından Rusya ilk sırada yer almaktadır. Coğrafi konum olarak ideal şartlara haiz olan Rusya, Avrupa'ya enerjiyi satmak için üst düzey politikalar geliştirmiş, uygulamış ve başarılı olmuştur.

AB'nin özellikle doğal gaz açısından Rusya'ya olan bağımlılık oranı çok üst seviyelere çıkmış ve bu durum enerji güvenliğine darbe vurmuştur (Öztürk, 1999: 273-296). Bu bağımlılık yeri geldiğinde AB'nin politik hamlelerini sınırlandırmış ve birlik içinde sorunlara neden olmuştur. Hatta birlik içinde aykırı politikalar izleyen üyeler farklı proje girişimleri dahi gerçekleştirmiştir. AB, Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak adına birçok kez girişimde bulunsa dahi ülkelerin kendi çıkarları söz konusu olduğunda bu durum birlik ülkelerini bağımsız hareket etmeye yöneltmiş ve bireysel proje arayışlarını beraberinde getirmiştir (Varoğlu, 2022: 54-55). Bu konuda özellikle AB'nin en büyük güçlerinden biri olan Almanya'nın bu politikayı sürekli izlediği görülmektedir (Önder, 2022: 88).

AB, doğal gazda Rusya bağımlılığını azaltmak üzere bazı girişimlerde bulunmuş fakat bu girişimlerin temellerini sağlam atmadığı için DGBH projelerini gerçekleştirememiştir. Bunun en iyi örneği de Nabucco DGBH projesidir. Büyük heyecanlarla kamuoyuna duyurulan bu proje AB içerisinde büyük ses getirmiş fakat Rusya'nın politik hamleleri ve AB içerisindeki fikir ayrılıkları projeyi sekteye uğratmıştır (Önder, 2022: 88).

Aslında AB'nin Rusya'yı dışarda bırakarak proje gerçekleştirme girişimi çok daha eski yıllara dayanmaktadır. 1992 yılında Türkiye'nin öncülüğünde Trans Hazar DGBH projesi ile ilgili 90'lı yılların sonuna kadar birçok anlaşma imzalanmıştır (Kemer, 2011: 139-140). Hem AB, Rusya'dan bağımsız olarak bir projeyi hayata geçirerek Rus bağımlılığında ibreyi tersine çevirmeyi ve azaltmayı amaçlamış hem de Türkmenistan zengin doğal gaz kaynaklarını Avrupa pazarına sokmak istemiştir. Fakat bu proje de farklı aktörlerin ve parametrelerin devreye girmesiyle hayata geçirilememiştir (Önder, 2022: 88).

Trans Hazar projesinin sadece bir isim olarak akıllarda kalmasında birçok ülkenin etkisi olmuştur. Projenin ilk belirlenen güzergâhına karşı çıkan ABD'nin İran'ı bypass etmek adına yaptığı girişimler (Zweiri ve Staffell, 2009: 92) ve AB'nin, çevresel kaygıları öne sürerek ilk etapta projeyi desteklememesi sürecin tıkanmasına yol açan ilk hamleler olmuştur. Bunun ardından Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasında doğal gaz keşfiyle birlikte Türkmen gazının yerine kendi gazının Avrupa'ya ulaşması için çerçeve anlaşmalara zorlayıcı maddeler eklemek istemesi projeyi çıkmaza sürüklemiştir (Özcan, 2008: 97). Son olarak da Türkiye'nin bu projeden önce Mavi Akım DGBH projesine öncelik vermesi (Paksoy, 2013: 46-47) projeyi iyice gözden düşürmüştür. Hatta Türkmenistan bu sorunlarla karşılaştığında bu projeye vereceği doğal gazı çok düşük fiyattan Rusya'ya satmış (Uğuz, 2007) ve Rusya da aldığı bu gazı yüksek kâr marjları ile Türkiye ve AB'ye satmıştır (Önder, 2022: 88-89; Uğuz, 2007).

Talep coğrafyası için son bir hususu da belirtmekte fayda olacaktır. Avusturya'nın talep coğrafyası paydaşı olmasının yanı sıra aynı zamanda Avrupa için doğal gaz dağıtım merkezi

kimliği bu proje adına ayrı bir kazanç kapısıdır. Çünkü ilerleyen yıllarda kapasite artırımı gerçekleşirse, Avusturya bu özelliğinden faydalanarak birçok farklı ülkeye de doğal gazı ulaştırabilecektir.

Genel itibariyle talep coğrafyasında mevcut veya olası pek olumsuz bir durum görünmemektedir. Avrupa ülkelerinin enerji ihtiyacının her geçen gün arttığı düşünülürse bu projeye katkı sağlayacaklarını söylemek yerinde olacaktır. Ancak bu proje kapsamında gaz alımı yapacak ülkelerin birlikte hareket etmesi ve projeyi sekteye uğratacak bireysel anlaşmalar yapmamaları gerekmektedir (Önder, 2022: 89).

3.3. Proje Güzergâhı Ülkeleri İle İlgili Gereksinimler

Enerji arz ve talep güvenliği, ülkeleri karşılıklı olarak güvenilir, rasyonel ve makul güzergâhlar arayışına sevk etmiştir. Bu yüzden enerji iletim projelerinin fizibilite çalışmaları da uzun ve maliyetli süreçleri beraberinde getirmiştir. Temel dinamiği arz coğrafyasından çıkan enerjinin hem en kısa hem de en güvenilir yoldan talep coğrafyasına ulaşması olan enerji iletimi ülkeler arası politikalarla, askeri pozisyonlarla, toplumların demografik yapısıyla ve iklim şartları gibi unsurlarla çok yakın ilişki içerisinde. Bundan dolayı unsurlar göz ardı edilmeden en ince ayrıntılarına kadar analiz edilmiştir (Önder, 2022: 90).

Proje güzergâhı ülkelerinin en önemli ayağı ve mihenk taşı Türkiye'dir. Türkiye bu projede transit ülke değil merkez ülke pozisyonunda olacaktır. Zira proje güzergâhı ele alındığında dört farklı coğrafyadan gelecek gazın Türkiye'de birleştirilerek talep coğrafyasına aktarılması bu konumunu açıkça göstermektedir (Önder, 2022: 90).

Türkiye içinde PKK adıyla faaliyetlerini sürdüren terör örgütünün İran'da PEJAK ve Irak'ta da YPG-PYD gibi isimlerle faaliyetlerini sürdürmekte olduğu ve bu örgütlerin proje adına tedirginlik yaratacağı beklenmektedir. Bahsedilen örgütün Türkiye sınırları içerisinde petrol ve DGBH'larına yönelik terör faaliyeti gösteremediğini fakat Irak ve İran coğrafyalarında bu tip saldırıların geçmiş yıllarda gerçekleştiği bilinmektedir. Bu yüzden bazı önemli noktalara askeri güvenlik önlemleri almak faydalı olacaktır. Hatta bu güvenlik noktalarına yerleştirilecek kolluk kuvvetlerinin paydaş ülkelerin askeri kuvvetleriyle desteklenmesi daha kalıcı ve caydırıcı olacağı düşünülmektedir.

Türkiye bu proje kapsamında herhangi bir sebeple kaynak ülkelerinin gaz akışını kesmesi durumlarına hazırlıklı olması gerekmektedir. Herhangi bir sebeple gaz akışında kesilmeler yaşansa dahi Türkiye'nin bu kesintilere hazırlıklı olması ve depolama tesisleri sayesinde hem kendi ihtiyacı hem de Avrupa'ya gaz akışının devamlılığını sağlayabilmesi Türkiye'nin gücüne güç katacaktır. Projede talep ülkelerine sürekli gaz akışının gerçekleşmesi projenin en önemli değeridir.

An itibari ile Tuz Gölü ve Silivri yeraltı depolama tesislerinde, Marmara Ereğlisi ve İzmir Aliğa LNG terminallerinde doğal gaz depolama yapılabilmektedir (Dinçer ve Ezan, 2023: 24-26,73-74). Depolama kapasiteleri günümüz şartlarına göre olduğu için bu proje kapsamında ilave depolama alanları tesis edilmesi ya da büyütme çalışmaları yapılması gerekmektedir. Bu depolama alanları için Nijerya, Cezayir, Katar ve Mısır'dan gelecek LNG'nin Adana'dan giriş yapması düşünüldüğünde bu noktaya yakın yeni bir depolama alanı ve aynı zamanda LNG-gaz dönüşümünü yapılabilecek bir tesis yapılması çok önemli durmaktadır (Önder, 2022: 90).

Ayrıca Karadeniz’de keşfedilen ve çıkarılan doğal gazın belirli bir noktada Chimaera DGBH projesi güzergâhındaki boru hattına bağlanması da bu projede yaşanabilecek olası bir gaz kesintisi sorununun bertaraf edilmesi ve bypass yapılabilmesine büyük katkı ve değer sağlayacaktır. Herhangi bir sebepten dolayı gaz akışında aksaklık yaşanması durumunda bypass hattı ile Chimaera DGBH’na bağlanacak Karadeniz gazını bu hatta aktararak sorunlar kısa süreli de olsa aşılabilecektir. Bu durum sadece teknik olarak değil aynı zamanda Türkiye için politik olarak da büyük kazanımlar elde etmesine imkân sağlayacaktır. Türkiye’nin Akdeniz sahasında yürüttüğü doğal gaz arama faaliyetlerinin de başarılı sonuçlar vermesi halinde, Karadeniz gazı gibi bypass hattı ile bu projeye entegre edilebilecek ve böylece olası sorunların önüne geçilebilecektir.

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Son çeyrek asırda hem ülke içi hem de uluslararası arenada büyük atılımlar gerçekleştiren Türkiye artık dünyanın en uzak noktasında dahi isminden sıkça bahsettirmektedir. Bugün Asya’nın en doğusundaki Çin’den, Güney Amerika’da Venezuela, Kolombiya’ya, Afrika’nın en uzak ülkelerinden olan Somali, Etiyopya’dan tüm Avrupa ülkelerine kadar Türkiye’nin bir izine rastlamak mümkündür. Bu durum kimi zaman ticari anlaşmalarla kendini gösterirken kimi zaman ekonomik desteğe ihtiyaç duyan devletlere verilen desteklerle kimi zaman da mazlumun yanında zalimin karşısında adeta bir duvar gibi dimdik duran bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. En önemlisi de tarihi boyunca sözünün eri olan bir devlet anlayışı ve adaleti ile herhangi iki ülke arasındaki sorunların çözümünde barışın mimarı olarak da aranmaktadır.

20.yy’ın son yarısında kendine yetemeyen, ham maddeyi ucuza satıp kat be kat pahalıya ürün alan, tüm savunma ihtiyaçlarını ABD ve AB’den temin eden Türkiye, 21.yy’de kendine yetmek bir yana cumhuriyet tarihi rekorlarını kıran ihracat rakamlarına ulaşmaktadır. Bunun yanı sıra AB içerisindeki politik konumunu da güçlendirmek için durmadan mücadele eden Türkiye, AB için artık gerçek bir “ortak” konumuna yükselmiştir. Batı ile Doğu arasında tampon vazifesi gördürülmekten artık Batı ile Doğu arasındaki mihenk taşı olmuştur. Özellikle Hazar coğrafyasını hâkimiyeti altına almak isteyen Rusya ve İran’ın durması gerektiği yeri bildiren, Orta Doğu’da istediğini yapabileceğini düşünen ABD yerine, bölge coğrafyasının adeta lideri konumuna gelerek söz sahibi olan ve hatta bölge geleceğine şekil veren bir ülke prestijine erişmiştir. Ticari atılımlarını bölge coğrafyası ile sınırlandırmayıp Afrika ve Doğu Asya’ya kadar genişleten Türkiye aynı zamanda ülke içi AR-GE yatırımlarına büyük öncelik vererek sanayi ve endüstri kolunda büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Ayrıca savunma sanayisinde yapılan atak ile yerli ve milli imkanlarla bir çok makine ve ekipman üretilmiş ve hatta ihracatı dahi yapılmıştır.

Türkiye’nin gücüne güç katmak ve bu sayede diplomatik arenada söz sahibi olmasını sağlamak bu projenin yapı taşlarından biri olacaktır. Gelişmiş ülkelerin hala yüksek miktarlarda ihtiyaç duyduğu fosil kaynaklardan daha çevreci olması sebebiyle öncelikli tercih sebebi olan doğal gaz, kaynak coğrafyası ile talep coğrafyası arasında mütemadiyen politik koz olarak değerlendirilmiştir. Bunun en bariz örneği ise Rusya ve AB arasında yaşandığı bilinmektedir. Bir tarafta AB’yi tekeline alarak politik gücü elinde bulundurmak isteyen bir Rusya yer alırken diğer tarafta gelişmişlikle birlikte doğal gaza olan ihtiyacı her geçen gün artan ve bu ihtiyaca Rusya dışında kaynaklar arayan bir AB yer almaktadır. Rusya ile yaşanan savaş ile transit

özelliğini yitiren Ukrayna'dan sonra bu görevi üstlenebilecek ülke arayışına giren AB ve Rusya Türkiye de hem fikir olduklarını hissettirmektedirler. Fakat Türkiye'nin asıl hedefi transit güzergâh rolü yerine merkez ülke olmaktır.

Hazar, Orta Asya, Orta Doğu ve Afrika'yı Avrupa'ya bağlayacak bir köprü konumunda olan Türkiye özellikle bu coğrafyalarda üretilen doğal gazları kendi üzerinden Avrupa'ya ulaştırma hedefine odaklanmıştır. Bunun için güvenilir bir güzergâh elbette ki tarihi ve duruşu ile Türkiye'den geçmektedir. Türkiye bu projeyi gerçekleştirebilecek her türlü imkân ve kabiliyete sahiptir. Özellikle Ukrayna-Rusya savaşı sırasında Rusya devlet başkanının doğal gaz dağıtımında ana merkezin Türkiye olması gerektiğini vurgulaması bunun bir göstergesidir. Bu açıklamaya Türkiye tarafından verilen olumlu karşılık ile bu projenin gerçekleşme olasılığı daha da güçlenmiştir. Ayrıca böyle bir açıklamanın AB tarafından da memnuniyetle karşılandığı kanaati mevcuttur. Zira yıllardır güzergâh ülkeleri ile yaşanan her sorunda gaz kesintisi ile mücadele eden AB bu görevi Türkiye'nin üstlenmesi ile rahatlayacağı düşünülmektedir.

Chimaera DGBH projesi Türkiye'nin son yıllarda göstermiş olduğu jeopolitik başarısını ve yükselişini bir adım daha öteye taşıyacaktır. Bu projenin hayata geçmesiyle Türkiye enerjide merkez ülke konumunu daha da sağlamlaştıracaktır (Önder, 2022: 92). Mevcut DGBH projelerinin ayrıntılı şekilde incelenmesiyle hem arz-talep coğrafyası hem de güzergâh tespiti gibi tüm olasılıklar ve enerji güvenliği temel alınarak bu proje belirlenmiştir.

Arz coğrafyası ülkelerinin seçilmesinde Nabucco veya Trans Hazar projelerinde izlenen yanlış politikalardan kaçınılmış birleştirici ve bağdaştırıcı temeller üzerine inşa edilerek sağlamlaştırılmıştır. Talep coğrafyası ülkelerinin seçilmesinde çok alternatifli bir seçim yapılmıştır. Çünkü kapasite artırım imkânı olan bu projeye ilerleyen yıllarda daha çok ülkeye ulaşma imkânı sağlanacaktır. Güzergâh ülkelerinin belirlenmesinde ise enerji güvenliği ve güzergâh ülkelerinin kendi aralarındaki ilişkileri baz alınmış ve güzergâh ülkeleri buna göre tespit edilmiştir. Seçimlerin tamamında ülkelerin kendi içlerindeki çekişmeler, terör faaliyetleri, etnik ve dini çatışmalar da göz ardı edilmemiştir.

Arz coğrafyası ülkelerinden kimden ne kadar gaz alınacağı, rezerv, üretim, faal satış anlaşmaları ve iç tüketim miktarları dikkate alınarak tespit edilmiştir. Bunun yanında bazı ülkelerin gelişmesine ve büyümesine katkıda bulunmak için bu seçim bir parametre olarak değerlendirilmiştir. Talep coğrafyasındaki seçimlerde de ülkelerin son on yıldaki tüketim miktarları ve gelişmişlik ölçütleri dikkate alınmıştır.

Kurulacak bir şirket sayesinde projenin her türlü ihtiyaçları karşılanacak, gerekli kredi ve finansman kaynakları sağlanacak ve proje nihayete erdirilecektir. Çok uluslu bu şirket DGBH'ndan gaz akışı sağlanmasıyla birlikte bu projenin işletilmesini ve pazarlanmasını da üstlenecektir. Projenin geleceği açısından bu sorumluluk çok büyük önem arz etmektedir. Chimaera DGBH projesinin uzun soluklu ve sürdürülebilir olması için atılacak bu adımların tamamı Türkiye tarafından belirlenecek politikalar sayesinde gerçekleşecektir.

Doğal gazın kaynak coğrafyasından çıkışı, güzergâh ülkelerinde ilerleyişi ve talep coğrafyasına ulaşmasında Türkiye çok kilit bir görevi üstlenmiş olacaktır. Zaten projenin tasarlayıcısı olmasının yanı sıra üstleneceği bu görevler de Türkiye'nin merkez ülke olma konumunu güçlendirecektir.

Proje kapsamında yapılacak anlaşmalar Türkiye adına çok önem teşkil etmektedir. Zira Türkiye için ekonomik getirisi büyük olacak bu projenin uzun yıllar aktif kalması gerekmektedir. Arz ve talep ülkeleri ya da güzergâh ülkelerinde bu projeye ilgili yaşanacak sorunların önüne geçilebilmesi için yapılacak anlaşmalar çok iyi irdelenmeli ve ülke menfaatlerini korumaya yönelik olmalıdır. Ülkeler arası siyasi ve ekonomik ilişkilerdeki değişkenliklerin projeyi sekteye uğratmaması için anlaşmalar bağlayıcı ve her türlü tehdidi savuşturucu özellikte olmalıdır. Türkiye'nin ülkeler arası anlaşmalarda söz sahibi olabilmesi, taşınacak doğal gazdan sadece geçiş ücreti almasına değil ayrıca bu proje için özel inşa edilecek depolama alanlarıyla kendi fiyatlandırma politikası üzerinden talep coğrafyasına gazın satılmasına da imkân vermelidir.

Chimaera DGBH projesi sadece bir boru hattı projesi olarak kalmayacak bunun yanı sıra sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda da her katılımcıya kazanç sağlayacaktır. Boru hattının inşasında yer alacak firmalar boru hattının geçtiği ülkelerdeki insanlara iş imkânı sunacaktır. Bu imkân yöre insanlarına istihdam sağlayacağı gibi o ülkelerin gelişmesine de yardımcı olacaktır. Bu proje sayesinde proje şirketi öncülüğünde güzergâh ülkelerde festivaller, sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlenerek yöre insanının kendi ürünlerini tanıtmaya ve satmasına olanak da sağlanacaktır. Ayrıca ana şirkete bağlı olarak kurulacak alt şirketler kendi bölgelerinde kültürel faaliyetler düzenleme fırsatını da bulacaktır. Proje güzergâh üzerindeki halklar tarafından projenin sahiplenilmesi projenin gücüne güç katacak ve uzun ömürlü olmasına yardımcı olacaktır. Böylece ülkeler arası “kardeş ülke”, “kardeş şehir” gibi çalışmalar yapılarak toplumların kaynaşması sağlanabilecektir. Hatta bu kapsamda üniversiteler arası protokoller yapılarak öğrenci değişim programları ile eğitim alanında da kazanımlar elde edilebilir.

Türkiye'nin öncülüğünde yapılacak bu proje herkes için bir kazanım alanı oluşturacaktır. Toplumların kaynaşması, birbirlerini tanıması, ekonomik gelir kaynakları olan ürünlerini tanıtmaya, sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlenmesi, eğitim alternatiflerinin oluşturulması gibi durumlar hem ülkelerin dostluğuna büyük katkılar sağlayacak, hem de refah seviyelerinin artmasına imkân sunacaktır (Önder, 2022: 94).

Bu projenin hem ana hem de alt parametreleri ile uzun ömürlü olmasını sağlamak temel gayedir. İşte bu yüzden DGBH projesinin ismi Chimaera yani “sönmeyen ateş” olarak seçilmiştir. Bu projeye dâhil olacak katılımcıların tamamı için politik, ekonomik, eğitim ve sosyo-kültürel anlamda kazanç sağlayacak bu proje, yaşadığı müddetçe kıymeti artacak ve Türkiye'nin merkez ülke olma yolunda gücüne güç katacaktır.

KAYNAKÇA

- Açıkel, A.E. (2011). Katar-Irak-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi Mümkün mü? Uluslararası Enerji Politikaları ve Riskler Çerçevesinde Bir Değerlendirme, *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, No:23, s1-29.
- Anadolu Ajansı (2022a, 16 Mart). Doğal gazla dolu Kuzey Akım 2, Rusya'ya yaptırımlar nedeniyle 'kendi haline' bırakıldı. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/dogal-gazla-dolu-kuzey-akim-2-rusyaya-yaptirimlar-nedeniyle-kendi-haline-birakildi/2536662>.
- Anadolu Ajansı (2022b, 14 Ekim). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Doğal gaz dağıtım merkezi için Trakya en önemli yer olarak görülüyor. Erişim Adresi:

<https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-dogal-gaz-dagitim-merkezi-icin-trakya-en-onemli-yer-olarak-goruluyor/2711526>.

BBC News Türkçe (2022a, 25 Ocak). Sanayide doğalgaz kesintisi üretimi nasıl etkiliyor?. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60124891>.

BBC News Türkçe (2022b, 13 Ekim). Putin: Gaz tedarikinde en güvenilir güzergâh olan Türkiye'de büyük bir ikmal merkezi kurabiliriz. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/articles/cld5ep391reo>.

Bichikliski, S., Nas, Ç. (2022). Avrupa Birliği'nin Kuzey Akım-2 Projesine Yönelik Yaklaşımı. *Bilgi Strateji Dergisi*, 13(24), s147-166.

Bilgin, T. (2007). *Türkmenistan Doğal Gazı'nın Dünya Siyasetindeki Yeri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

British Petrol. (2021). *Dünya Enerji İstatistikleri Raporu*. Londra. Erişim Adresi: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf/>.

British Petrol. (2023). *Dünya Enerji İstatistikleri Raporu*. Londra. Erişim Adresi: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/energy-outlook/bp-energy-outlook-2023.pdf>.

Brzezinski, Z. (2019). *Büyük Satranç Tahtası: ABD'nin Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklikleri*, (Çev. Yelda Türedi). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Caşın, M. H. ve Kısacık, S. (2018). *AB Enerji Hukuku ve Güvenlik Algılamaları*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Cerrah, U. (2018, 26 Mart). AB ile Rusya Arasında Karşılıklı Bağımlılığı Oluşturan Faktör: Enerji. *Kafkassam*. Erişim Adresi: <https://kafkassam.com/ab-ile-rf-arasinda-karsilikli-bagimlilik-olusturan-faktor-enerji.html>

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (2022). Azerbaycan Bilgi Notu. Erişim Adresi: https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-bilgi-notu_ekim22.pdf.

Deniz, T. (2014). Sscb'nin Küllerinden Doğan Gücün Lideri: Vladimir Putin Ve Rusya Politikası. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/2, p. 559-575.

Dinçer, İ. ve Ezan, M.A. (2020). Alternatif Enerji Kaynakları Ve Doğal Gaz Lojistiği Raporu. *Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları*, TÜBA Raporları, No:35.

Dinçer, İ. ve Ezan, M.A. (2023). TÜBA Enerji Depolama Teknolojileri Raporu. *Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları*, TÜBA Raporları, No:52.

Duru, O. (1986). *Anamur'dan Bodrum'a Coğrafyadan Tarihe Mavi Gezi*. İstanbul: Ada Yayınları.

Energy Institute. (2023). *Statistical Review World Energy*. London. Erişim Adresi: <https://www.energyinst.org/statistical-review/>.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. (2021). *Doğal Gaz Piyasası 2020 Yılı Sektör Raporu*. Ankara. Erişim Adresi: <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/dogal-gazyillik-sektor-raporu>.

Erdem, A.K. (2022, 25 Ocak). "İranlı tüketici kış koşullarında doğalgaza yüklendi, aşırı kullanım hem İran hem de Türkiye'deki gazı kestirdi". *Independent Türkçe*. Erişim Adresi: <https://www.indyuturk.com/node/463821/haber/i%CC%87ranl%C4%B1-t%C3%BCketici->

k%C4%B1%C5%9F-ko%C5%9Fullar%C4%B1nda-do%C4%9Falgaza-y%C3%BCklendi-a%C5%9F%C4%B1r%C4%B1-kullan%C4%B1m-hem-i%CC%87ran-hem

Erkilavuz, T. (2018). *Rusya'nın Kafkaslardaki Petrol Doğal gaz Jeopolitiği*. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Erol, M.S. (2018, 5 Mart). Putin'in Deklare Edilmemiş Stalin Pişmanlığı: Türkiye'yi Kaybetmek!. *Ankasam*. Erişim Adresi: <https://www.ankasam.org/putinin-deklare-edilmemis-stalin-pismanligi-turkiyeyi-kaybetmek/>

Euronews (2022, 17 Mart). AP: Ukrayna'nın Türk SİHA'ları ile ülkeyi başarıyla savunması Batılı askeri uzmanları şaşırttı. Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2022/03/17/ap-ukrayna-n-turk-siha-lar-ile-ulkeyi-basar-yla-savunmas-bat-l-askeri-uzmanlar-sas-rtt>.

İncekara, R. (2017). *Gaz İhraç Eden Ülkeler Forumu (Gecf): Doğalgaz Piyasaları Ve Fiyatlarına Etkileri*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

İndependent Türkçe (2022, 2 Şubat). Reuters: İran, Türkiye'ye taahhüt ettiği gazın yarısını gönderiyor. Erişim Adresi: <https://www.indyturk.com/node/467126/haber/reuters-i%CC%87ran-t%C3%BCrkiye%E2%80%99ye-taahh%C3%BCt-etti%C4%9Fi-gaz%C4%B1n-yar%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1-g%C3%B6nderiyor>

İsmayilov, E. Ve Budak, T. (2014). Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Enerji Politikası. *Bilgi Strateji Dergisi*, 6(11), s.29-49.

Kakışım, C. (2019). Enerji Krizlerinin Etkisiyle Şekillenen AB'nin Enerji Politikası. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), 460-472.

Kakışım, C. (2020). Türkiye'nin Doğal Gaz Merkezine Dönüşebilme Potansiyeli. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(24), 255-280.

Kemer, E. (2011). *Avrasya Jeopolitiğinde Türkiye'nin Oynayacağı Enerji Köprüsü Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Korgun, İ. (2021). Suriye'deki PYD/YPG Yapılanmasının Türkiye'nin Sınır Güvenliğine Etkileri, *Ahi Evran Akademi*, 2(1), 1-10.

NTV Doğuş Yayın Grubu (2022, 2 Eylül). Gazprom, Kuzey Akım boru hattından gaz akışını tamamen durdurdu. Erişim Adresi: <https://www.ntv.com.tr/ntvpara/gazprom-kuzey-akim-boru-hattindan-gaz-akisini-tamamen-durdurdu,-uFvqWQcQkmyptlCIumiLw>.

Oğan, S. (2009, 26 Ocak). Macaristan'daki Nabucco Zirvesi ve Türkiye'nin Rolü. *Türksam*. Erişim Adresi: <https://www.turksam.org/detay-macaristan-daki-nabucco-zirvesi-ve-turkiye-nin-rolu>

Önder, H. (2022). *Avrasya Enerji Güvenliğinde ve Jeopolitiğinde Merkez Ülke Türkiye: Chimaera Doğal Gaz Boru Hattı Projesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gümüşhane.

Özcan, H. P. (2008). *Türkiye'nin ve AB'nin Hazar Coğrafyasında Kesişen Enerji Politikaları*, Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özdemir, V. (2014). Balkan Piyasalarını Hedef Alan Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri Arasında: Nabucco-Güney Akım Ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) projeleri Örneği. *Sosyo Ekonomi Dergisi*, 2014(2), 253-272.

Öztürk, M. (1999). *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Ekonomik Durumlarına Bakış, (Der. Mim Kemal Öke), Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetler*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Paksoy, U. Ö. (2013). *Küresel Doğal Gaz Pazarının Önemli Aktörleri Rusya, Türkmenistan Ve İran'ın Enerji Politikaları Ve Türkiye*. Yüksek lisans tezi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Pamir, N. (2015). *Enerjinin İktidarı*, İstanbul: Hayykitap.

Tepealtı, F. (2009). *Boru Hatları Ulaşımı ve Potansiyelinin Türkiye'nin Siyasi Coğrafyası'ndaki Etkileri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

TRT Haber (2022, 12 Ekim). Putin: Avrupa'ya Gaz Sevkiyatı İçin Türkiye'ye b-Büyük Bir Merkez Kurabiliriz. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/putin-avrupaya-gaz-sevkiyatı-icin-turkiyeye-buyuk-bir-merkez-kurabiliriz-715369.html>.

TRT Haber (2023a, 6 Eylül). Erdoğan-Putin görüşmesi Türkiye'nin doğal gaz merkezi olma sürecini hızlandırdı. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogan-putin-gorusmesi-turkiyenin-dogal-gaz-merkezi-olma-surecini-hizlandirdi-793637.html>.

TRT Haber (2023b, 7 Mart) Trakya'ya kurulacak doğal gaz merkezi 1 yıl içinde işler hale getirilecek. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/sanayi-bunyesindeki-5-sektorden-rekor-ihracat-751157.html>.

Uğuz, S. (2007, 1 Ağustos). Paylaşılamayan Bölge, Hazar. *Tasam*. Erişim Adresi: http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/668/paylasilamayan_bolge_hazar

Varoğlu, A. (2021). Kuzey Akım ve Kuzey Akım-2 Boru Hatlarının Ekonomik, Politik ve Çevresel Açından Değerlendirilmesi. *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 11(21), s37-59.

Yumuşak, T. (2023). Türkiye'nin Rusya - Ukrayna Savaşı'ndaki Arabuluculuk Rolünün Değerlendirilmesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, 2023, s. 165-194.

Zweiri, M. ve Staffell, S. (2009), "Talking With a Region:Lessons From Turkey, Iran and Pakistan", *Middle East Policy*, Cilt:16 Sayı:1, Blackwell Publishing, Washington, s.63-74.